

MENSUR SEFEROVIĆ

PRED OČIMA GRADA

»MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«

1

Odgovorni urednik

ASIM PERVAN, general-major u penziji

***EDICIJU »MOSTAR U BORBI ZA SLOBODU«
POKRENUO JE I NJENO IZDAVANJE ORGANIZOVAO
OPSTINSKI ODBOR SAVEZA UDRUŽENJA BORACA
NOR MOSTAR***

MENSUR SEFEROVIC

PRED OČIMA GRADA

**INFORMATIVNI CENTAR MOSTAR
1970.**

Danas je 19. februar 1945, peti dan otkako su u Mostar — nošeni spletovima mitraljeskih rafala, topovskim tutnjem i tenkovskim gusjenicama, uz grozničavo iščekivanje građana — ušli borci Narodnooslobodilačke vojske, dalmatinski korpus i hercegovačka divizija, mostarski partizani, među njima i mnogi moji dugogodišnji drugovi, prijatelji koji su mi baš taj vjetroviti februarški dan, moje peto slobodno praskozorje pretočili u najgorče jutro za koje znam, u najtamniji i najzloslutniji dan u mom trideset četvorogodišnjem životu.

Da li je to što doživjeh, osramoćen u kući i na ulicama grada, pred vlastitim djelom, gruba i nepromišljena igra mojih najbližih suboraca koji me jutros, šaljući patrolu s dvije bajonete, uhapsiše i strpaše u ćeliju među ustaške i četničke zločince, policijske žbire i agente? Da li je sve to stravična zabluda ili paklena spletka skovana ko zna gdje, ko zna kad i zašto?

Zašto je moj ratni drug Husa Orman, koji je rijetko kad zadrhtao pred neprijateljevim bunkerom, izbjegavao susret sa mnom u Okružnom sudu, u polumračnom hodniku masivne zgrade priljubljene uz zidine zatvora, gdje sada nestrpljivo brojim sate?

Sklupčan u čošku ćelije, zapanjen gdje sam stigao, osluškujem korake u hodniku i čekam da se teška gvozdena vrata otvore i pomole poznata lica, raširene ruke ratnika koji me ovdje baciše i, više ogorčena nego prestravljenja, zadržaše cio dan.

Ne znam da li se noć već spustila, koliko je sati. Ubačen sam u jednu od zagušljivih prizemnih ćelija mostarske »Čelovine«, u debele zidine sive četvoro-

spratnice ili trospratne zgrade, danas ne znam ni koliko spratova ima, podignute u centru grada prije nego što sam se rodio, opasane nekoliko metara visokim betonskim zidom.

Gledam četnika opružena pored mojih cokula, otečena i bez opanaka, u grubim vunenim čarapama i još grubljem pocijepanom džemperu, ukočena pogleda, bez glasa i pokreta. Na »kibli« u drugom čošku ćelije već satima čuči krupna momčina ispod čije kape strši gusta brenovana kosa; žuti se njegova ustaška bluza bez oznaka. Desno i lijevo, u sredini sobe prikupljenih koljena sjede zatvorenici koji su, rekoše, prije tri dana pohvatani u kamenjaru više grada, na brdu iznad rudnika uglja, gdje se aprila četrdeset prve, dok je grad živio bez sigurnih vijesti o događajima na frontovima, oglasio prvi plotun iz busije, gdje su planule ustaške puške na bataljone bivše jugoslovenske vojske.

Gađali su nasumce prema gradu, prema njegovim prilazima, odakle su zbunjene grupe vojnika, među kojima sam se i ja našao ležeći iza plotova, rijetkim rafalima odgovarale na pucnjeve ustaša, tada sam prvi put i čuo tu riječ, očekujući komande svojih neodlučnih oficira.

Naveče, bio je to 11. ili 12. april, na gradskim zidinama i banderama su se pojavili plakati o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske, koju su pune četiri godine tvrdoglavu i beskompromisno branili i ovi preplašeni, gotovo izbezumljeni hapšenici.

Niko da oči podigne i progovori, da zapita ko sam i zašto sam ovdje, među njima, da li mi je presuda saopštена. Kao da su im misli ugašene, kao da ne prebiru svoje puteve, juriše i podvriskivanja, dane kada su bez osobitog napora i hrabrosti sa aerodroma i iz tri mostarska vojna logora potisnuli i rasuli čete, bataljone i baterije, vojsku koja se punih dvadeset godina, svakodnevno, obučavala i spremala za borbu, plotune i marševe.

Bila je to i moja vojska, garnizon za koji sam godinama radio, živio s njim i u njemu. Gotovo svaki kutak u logorima koji su se raširili u sjevernom, zapadnom i južnom dijelu grada — vojničke staze, kasarne, straže, sve magacine i konjušnice, travnjake, drveće i cvijeće, svako kupusište i krompirište oko logora — sve sam znao kao svoj vlastiti džep, svoju kuću.

Bio sam vojni baštovan, kvalifikovani majstor garnisonske ekonomije, Mostarac u uniformi i bez činova i oznaka, vrtlar kojem su povjerene na obrađivanje sve bašte oko vojnih logora. Dugački nizovi paprika i paradajza, zelene lijehe svakovrsne zeleni moja su najdraža izletišta, ogromni šarenici buketi koji su, godinama, svakog namjernika uvjeravali u to da nisam uzalud, poslije četiri i po godine učenja i šegrtovanja, bio među najboljima na ispit u vrtlara u Sarajevu.

Morao sam da budem i prilježan i šegrtski smiren. Poslije smrti mog oca, mesara, bilo mi je tada šest godina, moje tri nedorasle sestre i ja ostavljeni smo gotovo bez igdje ičega. Podizao nas je očev brat, kako je znao i mogao. Tako sam i stigao do bašta i svog vrtlarskog zanata, do vojnog baštovana i vojničke uniforme, prve plate.

Stekao sam i mir i sigurnost, valjda i zbog toga što sam svakoga dana gledao mnoge nezaposlene radnike koje nije trebalo pitati gdje i kako žive. Sve što je bilo na njima govorilo je da ih pritiskuju golema nevolja, muka i jad.

Zadovoljan svojim baštovanskim poslom, vojničkim odijelom, platom od hiljadu sto dinara, većom od učiteljske, strpljivo sam čuvao svoje mirne noći i jutra bez nemira. Sve do jednog vrelog ljetnog popodneva.

Desilo se da sam u Radničkom domu, dotad nekoliko puta zatvaranom, iznenada upao u vrtlog ogorčenih protesta pet stotina mostarskih rudara. Došli su neposredno s posla, iz jama, prljavi i pocijepani, s krampovima, lampama i lopatama, ogorčeno protestuju-

či protiv teških radnih i životnih uslova, bijedne nadnice. Strmoglavio sam se niz prvu uličicu i dotrčao kući, zaplašen u isčekivanju šta će se dalje dogoditi. Znao sam da su me u toj gužvi zapazili policijski agenti, da su me primijetili u metežu koji je rudarima ubrzo donio ispunjenje njihovih najosnovnijih zahtjeva. Njima je trodnevni štrajk donio osmijeh ukućana, a meni nevolju i raport. Moj starješina, kapetan, pozvao me je i zaprijetio:

— Ako još jednom čujem da se viđaš s komunistima i anarchistima, makar to bilo i u kafani, brzo ćemo ti svući uniformu i najuriti iz garnizonske ekonomije. Dakle, zapamti: u širokom luku zaobilazi antidržavne elemente. A sad — napolje!

Zašto me je baš danas, u ćeliji, zaokupila ta, odavno zaboravljena, kapetanova prijetnja, moj prvi »susret« s komunistima? Ne znam. Gorak ukus pljuvačke gotovo me gušio, kao da mi zraka nedostaje.

Da, tako je bilo: kapetanov raport me je prodrmao i rastrijezno, isprepadao. Bilo je to dovoljno da se gotovo potpuno oglušim o mnoge priče svojih susjeda, radnika koji su sve smjelije ulazili u sukobe s policijom. Više me nisu osobito privlačile vijesti o tome kako su se završili štrajkovi gradskih krojača i građevinskih radnika, molera i pekara, radnika fabrike sapuna i platna, nisu me oduševljavale radničke liste i borba za povjerenike u gradskim organizacijama, programi klubova, brošure i knjige koje su ponekad znali da mi utrpaju u ruke, pa ni majske proslave i izleti. Letak prepun gorčine opštinskih radnika koji mi je neko od drugova u toku igranja karata ubacio u džep još više me je prikovao za baštovanske poslove.

Ipak se nisam mogao oteti tom gradskom metežu. Jedne nedjelje krajem avgusta četrdesete sa prijateljem Nusretom Čadrom krenuo sam u šetnju prema Rondou, gradskom trgu s kog se na šest strana račvaju ulice utoruле u hladovinu lipa i platana. Dan je bio neobič-

no lijep, sunčan, ulice prepune svijeta. Odjednom su se iznad naših glava, iznad glava više od tri hiljade građana koji su se kao bujice slili iz šest ulica, razvili transparenti na kojima je krupnim slovima pisalo da ta nemirna i ustalasana masa traži otvorenu i odlučnu borbu protiv pete kolone, bolje uslove života i rada, niže cijene, savez sa Sovjetskim Savezom i drugim demokratskim snagama u Evropi.

Nisam uspio da se izvučem iz gustih redova demonstranata. Gomila me je dogurala do kafane »Pariz«, do Imšira Gigića, koji je s ograde, sav u grčevitom zanosu, upućivao borbene riječi već raspaljenoj, bučnoj masi građana. Glavnom ulicom sam naprosto odvučen do bioskopa, odakle sam se ipak iščupao i izgubio. Te večeri sam rekao Čadri — koji me je poveo u šetnju i koji je, možda i ne htijući, zajedno sa mnom upao u tu gužvu — da mi je lijepu igru namjestio na Rondou, da, ako on i njegovi prijatelji žele da me policija stavi na crnu listu, da me kapetan najuri iz službe, da ostanem praznih šaka, da budem go proleter, onda... Tu sam se zapetljao, nisam znao šta dalje da kažem, i napokon sam rekao: zar nije dosta što sam, kao vojni baštovan, vojno lice, ilegalni simpatizer komunista.

To drugovima nije bilo dovoljno, ako je neko uopšte i znao ili želio da zna za moj nemir i slične nemire, jer već iduće nedjelje, bilo je to početkom septembra, zapao sam u još zapetljaniju, stravičnu trku na mostarskim ulicama. Tog popodneva sam tražio mir i razbijigu na »Veležovom« igralištu, gdje je gostovalo radničko sportsko društvo iz Podgorice, a našao sam ono što nisam tražio. Na igralištu je, istina, sve bilo kao i na svakoj ranije održanoj utakmici, ali poslije utakmice, umjesto da se razidu kućama, gledaoci su krenuli prema centru grada i Lučkom mostu, gdje sam doživio novo, opasno vatreno krštenje. Ponovo su se razvile parole, prolamalo se od gromoglasnih uzvika hiljada demonstranata i plotuna policije i žandarmerije. I vojska

se našla na ulicama. Planuli su pucnji, s njima i zapomaganja ranjenih demonstranata.

Preplašen pucnjavom i ranom djevojke Dželilović, koja je pala pokraj mene, bezglavo sam se sjurio niz pokrajnu uličicu, do kuće majčina brata, gdje sam, otpuhujući, znojav i premoren, odgovarao iznenađenim ukućanima:

— Šta je bilo, je li? Bolje da ne govorim. Komunisti su podigli cio grad na noge, na uzbunu. Kud god kreneš — svugdje razapete opasne mreže. Podeš, eto, na utakmicu, a otud se, kao sad, vratiš tjeran pucnjevima.

Dan kasnije policija je zatvorila Radnički dom, konfiskovala inventar i uhapsila trideset komunista, koji su sutradan iz zatvora osluškivali pokliče više stotina demonstranata, svojih drugova. Sirene su u međuvremenu zavijale, objavljajući štrajk radnika u svim preduzećima. Grad je tražio da se komunisti oslobole. Policija je ponovo okrenula puščane cijevi otpremajući, u tri grupe, osamnaestoricu komunista u Lepoglavu. Odveli su i Imšira Gigića, koji je četrdeset prve sa mnogim drugovima u zatvoru dočekao ustaše, i svoju smrt.

U gradu više nije moglo biti mira. Činilo mi se da ga ni ja više nisam imao u svojim baštama, u kući, na ulici ...

Trgnuše me koraci u hodniku. Otud, s teških gvozdenih vrata iznenada sinu tanak mlaz svjetlosti, ukaza se oko na sićušnom otvoru.

Dva uhapšena seljaka skočiše, opustiše ruke, stadoše ukipljeni. Svi tupo gledamo i čekamo.

— Je li tu Muhamed Bostandžić? — začu se glas iz hodnika.

— Da, ovdje sam! — odgovorio sam obradovan, presrećan.

Dakle, ipak. Gledam oko priljubljeno uz otvor, stojim i čekam. Očekujem da se vrata otvore i u ćeliju

upadnu prijatelji koji me ovdje, razbibrige radi, strpaše i ostaviše.

Poklopac na čelijskim vratima se ponovo zaklopi. Mlaz svjetlosti usahnu. Koraci se udaljiše, i ja čuh glasan smijeh u čošku čelije.

Zakrvavljenogoko četnika uporno me gleda. Ne dižući glavu, ni pogled, on razmaknu vilice i ja razabrah da traži vode. Pružim mu svoju plavu limenu posudu koju sam, pošto sam pokusao ječmenu kašu, napunio mlakom, bljutavom vodom. Četnik se pridiže i popi nekoliko gutljaja. I ponovo leže.

Držim posudu u rukama, među koljenima, i pokušavam da odgonetnem šta se to noćas prelama u upravi zatvora, šta žele sa mnom, da li su svi koji odlučuju o meni čuli za moje kurirske, obavještajne, diverzantske i druge akcije koje izvrših za svoju dušu, za svoj mir...

Ne znam šta se i u meni prelomilo, šta je potisnulo moj strah u noći martovskih demonstracija četrdeset prve kada sam pružio ruku da primim letak kojim se pozivalo na jedinstvo naroda, u borbu protiv fašizma, i u čijem je zaglavljtu stajalo: »Kad pročitaš — daj da lje«. Pročitao sam ga čućeći nasred polja, a zatim isitnio i gurnuo u gomilu isušene balege na kojoj sam sjedio i osmatrao unaokolo. Pogledao sam više nego što sam čitao. Toga dana su svi vojni logori bili zasuti lećima kojima se vojska pozivala na odbranu zemlje. Tako je bilo i prvih aprilskih dana, u ratnom aprilskom košmaru, kada su se sa ustaškim plotunima na gradskim ulicama pojavili i naoružani komunisti, Mostarci sa zametnutim puškama.

Tada sam i ja uzeo pušku i nekoliko bombi, svakako ne samo zato što sam nosio vojnu uniformu. Smatrao sam da moram da budem među vojnicima koji su branili grad. Sa grupom od desetak vojnika iz sjevernog logora priključio sam se planinskom bataljonu na mostarskoj željezničkoj stanici, odakle smo odmah krenuli prema ogoljelom brdu na zapadnoj strani grada.

Mada su mitraljeski rafali i puščani plotuni usporavali naše nastupanje kroz vinograde i voćnjake, oko rudarskih jama i kuća, streljački stroj planinaca i dobrovoljaca polako se peo padinama brda iznad rudnika. Zatutnjali su i topovi i minobacači. Plamen je suknuo iz više seoskih kuća.

Dim se sve češće i gušće pleo uvis donoseći neku čudnu, meni neobjašnjivu, prijetnju i nemir. Ležao sam u uskom betonskom jarku za navodnjavanje bašta i voćnjaka i bez osobitog cilja tukao prema brdu u nevidljivog neprijatelja, možda baš u ove krakate gorskake što su polijegali duž ove mračne i prijeteće ćelije... Kada su se u sutan dana ustaše povukle za brdo, puške i topovi su zamukli. Te aprilske noći čuvaо sam zgradu gradske pošte.

Sutradan su planinci i naoružani komunisti izbili pred policijsku zgradu u centru grada. Tražili su šefa policije Ivana Hočevara, okorjelog frankovca, oficira nekadašnje kraljeve garde, osuđivanog, ali rehabilitovanog u banovini Hrvatskoj, koji je u martu i aprilu u zatvorske ćelije strpao desetine građana.

Dok su oficiri planinskog bataljona zabrinuto osluškivali plotune sve nasrtljivijih ustaša s desne obale Neretve, komunisti su iznosili policijsku arhivu i plamen je začas suknuo. Ćuli su se udarci kundaka o ćelijska vrata i o zatvorske katance; iza rešetaka su odjekivali poklici Komunističkoj partiji i narodnoj vojsci Jugoslavije.

Iz policijskog dvorišta su istrčali razdragani zatvorenici koji su toga dana kroz mostarske ulice proveli uhapšenog Hočevara i predali Komandi primorske armijske oblasti. Naveče se čulo da su generali naredili da se građani razoružaju, a i šefa policije su pustili iz zatvora.

U gradu se već nije znalo ko ima vlast, šta se sve događa na frontovima, pa i na okolnim stranama. Muštafa Pašić, radnik — koji je više godina odležao u

Sremskoj Mitrovici kao politički kažnjenik, moj prvi komesar čete u prvoj ustaničkoj godini — s grupom naoružanih građana pridružio se planinskom i đačkom bataljonu, jedinicama koje su jedine pružale otpor ustašama.

Topovi su ponovo okrenuli svoje cijevi, borba se još žešće rasplamsala. Dva bataljona su ipak morala da pod pritiskom ustaša polagano odstupaju, pritisnuta uz to i zabrinjavajućim vijestima o dubokom prođoru njemačkih i italijanskih jedinica na jugoslovensku teritoriju. Ovdje — ondje se čulo, što nije bilo tačno, da njemački padobranci, bačeni nedaleko od grada, sa ustašama nastupaju prema Mostaru. Vojska se povlačila prema Nevesinju, i s njom grupa naoružanih mostarskih komunista i drugih patriota.

Tako je grad pao u ruke ustaša, mahom seljaka predvođenih frankovcima, koji su na prilazima gradu, u kasarnama i na željezničkoj stanici razoružavali i hapsili jugoslovenske vojnike, Srbe i komuniste. Tih dana je i konobar Leo Bruk — poginuo je kao partizan mitraljezac u zaplijenjenom italijanskom tenku na Neretvi četrdeset treće — s ustaškim znakom na kapi, naoružan, na gradskim raskršćima dočekivao i »hapsio« komuniste, odvodeći ih u sigurna skrovišta. Bio je to Leov partijski zadatak.

Kada sam dva dana kasnije, pošto su u grad upale njemačke i italijanske motorizovane jedinice, izašao na ulicu obučen u civilno odijelo, izgledalo je da me iza svakog čoška vreba opasnost, da će me nečije ruke zgrabiti za vrat i strpati u zatvor. Nije bilo teško zaključiti da se kao »srpski dobrovoljac«, koje su uveliko hapsili, moram povući u kuću i sačekati bolje dane. Moja žena, mrzovoljna i nestrpljiva, pripremala je skromne obroke, uvjerena da sam samo zbog svoje svojeglavosti i ludosti upao u nevolju.

Zbog moje ludosti, brzopletosti i nepromišljenosti! Možda. Mnogi nesporazumi i drugo što se između nas

dvoje te godine, do mog odlaska u partizane, prikupilo i dogradilo sve više nas je udaljavalo i napokon potpuno razdvojilo. Razišli smo se, mada smo u međuvremenu dobili sina. Kasnije, rat je i dalje bjesnio, oženio sam se Mizom Kanjo. Ona je i danas moja žena. Ali tada, tog ljeta četrdeset prve, u mojoj kući mira nije bilo. Nije ga bilo ni u mostarskim kvartovima. Mnogim porodicama je to ljeto donijelo strašne ratne nevolje.

Već u maju četrdeset prve, ćelije mostarskog policijskog zatvora bile su suviše tijesne da bi mogle primiti nove zatvorenike. Osjećalo se da dolaze dani u kojima ljudski život neće predstavljati veću vrijednost. Frankovci iz Zagreba i domaće ustaše brižljivo su pročešljivali grad. Pripremao se masovni pogrom Srba, Jevreja i komunista.

Grad je ponovo zasut ilegalnim lecima, jedan sam i ja našao u mom dvorištu, ali prolor je već naišao. U junu su ustaše počele da ubijaju nedužno srpsko stanovništvo i komuniste koje su držali u zatvoru.

U vrijeme te opšte narodne tragedije, u dane leleka po hercegovačkim stranama — oko Čapljine, Stoca, Gacka, Ljubinja, Nevesinja i Trebinja — i mnogi građani Mostara su se našli u zatvorima koji su nicali u školama, kasarnama i podrumima nekih javnih zgrada. Prijatelj je spasavao prijatelja, drug druga. Rijetki pojedinci koji su pobegli sa jama pričali su o jezivim zločinima ustaša. Komunisti iz policijskog zatvora i mnogi njihovi drugovi živi su bačeni u jamu.

U kući profesora i direktora mostarske gimnazije Husnije Kurta, na Carini, u dane pogroma krilo se desetak Srba, njegovih komšija i prijatelja, od kojih su neki dospjeli i u bataljon. Kasnije je profesor zatvoren i odveden u koncentracioni logor u Italiju. I mnogi drugi pošteni građani su otvorili svoja vrata i pružili utočište progonjenim ljudima. Ali u naletu zločinaca prorijeđene su mnoge porodice, a prije svih su stradali domaćini.

Taj talas terora i strave ponovo je zapljušnuo grad početkom avgusta. U gradu su osvanuli plakati kojima se naređivalo srpskim porodicama da se, prema abecednom redu, s najnužnijim stvarima, ostavljajući cje-lokupnu imovinu, isele u Srbiju.

Vidio sam prve grupe preplašenih građana, mahom žena sa djecom, kako sa zavežljajima odlaze na željezničku stanicu. Trajalo je to desetak ili petnaest dana, a onda je iseljavanje najprije usporeno a zatim, ne znam od kojeg slova abecede, prekinuto.

O sudbini šezdesetorice drugova zatvorenih u podrumu bivše žandarmerijske stanice, u zgradbi nedaleko od »Čelovine«, odvedenih jedne noći, mogao je da kaže, i to da saopšti samo dio priče o njihovoj tragediji, jedini preživjeli član te grupe Esa Fejić, jedan od četvorice braće Fejića koji su kasnije izginuli, neobično smrton i snalažljiv omladinac.

Te noći su ustaše svojim žrtvama žicom vezale ruke na leđa i strpale ih u pokretnu, zatvorenu avionsku radionicu, u zatvoreni automobil poznat pod imenom »marica«. U pratinji kamiona, na kome je bilo dvadesetak ustaša, »marica« se pela cestom prema Čitluku — ka jami u kojoj je ležalo mnogo nedužnih. Ubrzo je Esa Fejić, ne vjerujući u priču da ga »na pravdi bog« neće ubiti, vješto i brzo oslobođio ruke. Zatim je razbio prozorčić na vratima »marice« i na prvoj okuci, trenutak prije nego što je naišao kamion sa ustašama, iskočio i nestao u kamenjaru. Okrvavljen od stakla i pada iz automobila, provlačeći se kraj sela, izbio je na Neretvu, bacio se u rijeku i preplivao je da bi u selima na drugoj strani našao utočište.

U takvom vremenu, kada je sudbina većine građana bila neizvjesna, kada su ustaše na ulicama susretale ljude i pitale: »Koje si vjere?« i kada je na plakatima stajalo da će svi koji kriju Srbe, Jevreje i komuniste biti strijeljani, dolazak dvojice domobrana u našu ulicu

unio je nemir i trku djece, malih i sigurnih izvidnica mnogih ilegalaca.

Domobrane koji su tog jutra upali u dvorište prizemne kamene kuće dočekala je samo žena, prividno smirena, govorljiva. Ja sam čučao u potkrovlju, za svaki slučaj. Čuo sam ženu kako se obraća nepozvanim gostima:

— Koga tražite, drugovi?

— Pazi šta govorиш! — dočekao ju je domobran. — Vidiš li ti čija je ovo vojska? Pogledaj, vidišli li ova slova NDH, je li? Zapamti to dok si živa! I nikad više da nisi pomenula riječ »drugovi«. Nego... stanuje li ovdje neki Bostandžić, vojni baštovan, vrtlar?

Žena je, tad već dobro zbumjena, odgovorila da stanujem, ali da sam otišao negdje u čaršiju.

Domobrani su joj predali pismeni poziv od komande garnizona. Ponuda je bila primamljiva. U pozivu je stajalo da se odmah sutradan moram javiti zamjeniku komandanta garnizona, da ponovo moram preuzeti staru dužnost, a to je značilo da i dalje obrađujem bašte oko vojnih logora.

Razmišljaо sam: ako je to zamka, imamac, šta onda? Ali zašto bi to baš meni podmetnuli kad nisam ni komunist, ni Srbin, ni Jevrejin. Žena je, uz to, sve glasnije gundala:

— Šta se dvoumiš? Dobićeš siguran hljeb. Već dva mjeseca u kuću nisi donio ni dinara. Od čega ćemo živjeti?

Poslušao sam je. Obukao sam svoju staru vojničku uniformu, stavio opasač, kapu bez oznake, i tako opremljen pojavio se pred starješinom pozadinske službe u garnizonu.

— Zašto se vi dosad niste javili komandi? — pitao je satnik Zobec.

— Mislio sam da ste našli drugog baštovana. A čekao sam da prođe i ovaj tutanj — odgovorio sam.

— Kakav tutanj, šta je to? — dočekao me je satnik.

— Ova prevrtanja, gužva, metež, tako nešto. Radije sam sjedio kod kuće i čekao ljepše dane. A sada je upravo ljeto, gospodine komandante! — pričao sam sve slobodnije.

— Čitate li vi ovu novu, našu štampu? — pitao je dalje satnik.

— Ne čitam ja nikakvu štampu. Sve što ima novo... ja čujem u kafani. To mi je dosta.

— Poznajete li vi kojeg komunistu u gradu? Šta zna-te o njima? — zapitao je satnik.

Za trenutak sam bio zbumen, ali sam brzo odvratio:

— Gospodine satniče, o njima znam samo toliko da su ih u staroj Jugoslaviji progonili, zatvarali i prebijali, a danas ih hvataju kao zečeve. Ja takvu zabavu ne volim. Politiku i slično ostavljam drugima. Bio sam, i ostaću, neutralac, baštovan... i ništa više! Ako sam vam takav potreban, stavljam vam se na raspolaganje.

Na kraju mi je satnik rekao:

— Pronađite ljudе i obrađujte imanje kao i ranije. Dobićete novo domobransko odijelo, pištolj i propusnicu za slobodno kretanje.

Obradovana vijestima o mom zaposlenju, žena se razmetala u davanju savjeta:

— Nemoj da te više vidim u starom društvu. Lijepo im reci neka te ostave na miru, jer ćeš inače izgubiti glavu.

— Da nisi još nešto zaboravila da mi kažeš? — pitao sam ženu.

— Jesam. Ja neću da živim u strahu zbog tvojih budalaština.

Nekoliko mjeseci našeg zajedničkog života nije osobito mnogo obećavalo da ćemo se nas dvoje dugo zadržati u braku, pogotovo što sam se teško odvajao od prijatelja koji su me, mada ni sami nisu bili komunisti, nekoliko puta, ranije, uvlačili u gužvu, za koje su jugoslovenske vlasti smatrale da su djelo komunista. Poslije aprilskih dana i prvi junski ustaški pokolja,

hapšenja mnogih komunista, prestravljeni terorom, žena je sve odlučnije odbijala svaku pomisao da se ponovo nađem s prijateljima koji su mi ponekad ostavljali letke i brošure. Kada je krajem juna pročitala proglašenje komunisti pozivali u borbu protiv okupatora i domaćih izdajica, smogla je snage i da mi zaprijeti:

— Ako ti još jednom vidim letak u rukama, napustiće te i... ja ne znam šta će dalje biti.

Ponovo je planula bučna kućna svađa koja je pala u zaborav s dolaskom dvojice domobrana i mojim odlaskom zamjeniku komandanta grada, domobranskom satniku Zobecu.

Od tog susreta ponovo sam obilazio i nadgledao radnike u baštama oko sjevernog, južnog i zapadnog logora...

Imao sam uniformu koju su nosili i neki od mojih noćašnjih susjeda u zagušljivoj čeliji...

Straže su me za nekoliko dana upoznale i bez legitimisanja puštale u sve logore. Iako je sve bilo obično, za mene bez osobitih promjena, i na ulici sam izbjegavao susrete sa ustašama, ne zato što sam im bio sumnjiv, već prosti zbog toga što su već dotad ubile nekoliko mojih drugova, Srba i komunista.

Osjećao sam u stvari da to ratno nevrijeme, tražiću sudbinu mnogih prijatelja neću moći smirenio da pratim i podnosim, da gledam i sjedim skrštenih ruku. Kada su nešto kasnije, krajem avgusta i početkom septembra četrdeset prve, u Mostar počele da pristižu prve grupice muslimanske sirotinje, izbjeglice iz nekih krajeva Hercegovine u kojima su okupator, srpski, muslimanski i hrvatski šovinisti pokušavali da raspale i razbuktaju vjerski rat, još bolje sam sagledao tu našu zajedničku nesreću: braća su bila krvno zavađena i gurnuta u krvoproljeće, u masovno međusobno istrebljenje.

To je svakako i bio osnovni uzrok tome što sam se lako, bez otpora i osobitog straha otisnuo putevima ilegalne borbe. Na taj moj korak naprijed, put ka prvoj akciji, nije trebalo dugo čekati. Za to su se pobrinuli komunisti, moji prijatelji. To što se dogodilo, tako mi se činilo, došlo je prirodno, možda drugačije nije moglo ni da bude. Zapravo, mada sam bio ogorčen zbog svega što se događalo, baštovanske poslove sam obavljaо nezapaženo, lično bezbjedan, ne strahujući da će me neko zgrabiti za vrat i strpati u zatvor. Sve je bilo uobičajeno, svakodnevno. Tako je to bilo. I upravo u tim prilikama — kada je izgledalo da će moj baštovanski posao teći bez osobitih teškoća, tim prije što sam nosio uniformu i pištolj o opasaču — pokrenut sam u prvu akciju.

Tako naoružana i bezbrižna jednog dana me je na ulici zaustavio geometar Adem Buć. Prepriječio je put mom biciklu, a zatim me je poveo svojoj kući. Godinu dana ranije upoznao sam se s njim u stanu mog rođaka Muje Bjelavca, mostarskog komuniste koji je septembra četrdesete odveden u Lepoglavu, gdje su ga ustaše ubile sa ostalim zatvorenim Mostarcima. Buć je bio veoma jasan kada mi je prišao i rekao:

— U aprilu si bio dobrovoljac, nosio si pušku i tukao se sa ustašama. Čitao si letke i nema potrebe da ponavljam šta treba dalje da radimo. Ukratko: borba se nastavlja.

— Ko da borbu nastavi, zar ja? — pitao sam.

— Da, i ti! Komunisti i ostali rodoljubi grada...

— Znam sve šta hoćeš da mi kažeš! — prekinuo sam Buća, koji mi je već sutradan donio smotak letaka štampanih na italijanskom jeziku da ih rasturim u sjevernom vojnog logoru.

— Tu gotovo i nema opasnosti. Niko neće obratiti pažnju na baštovana u domobranskoj uniformi — govorio je Buć uvjeravajući me da sam za taj zadatak prikladniji od drugih, pa i od komunista.

Gledao sam u prijatelja gotovo i ne shvatajući kako tako nešto može da izvali. Šta on zapravo hoće? Ipak sam se suzdržao. Danas mi izgleda smiješno i neobično ono što sam odgovorio Buću:

— Ako taj prvi borbeni zadatak uspješno izvršim, šta dalje mogu očekivati?

— Poslije toga ćemo izvlačiti oružje iz vojnih logora! — odgovorio je Buć.

Zadovoljan što sam nekoliko stotina letaka rasturio brzo i bez većih opasnosti, sa uživanjem sam posmatrao italijanske vojнике kako u grupama, isturajući osmatrače, čitaju »moje« poruke, letke čiji tekst nisam razumio. U međuvremenu je logor blokiran. Oko podne se čulo da je domobranski satnik Alajbegović sa trojicom oficira pritvoren pod sumnjom da je organizovao rasturanje letaka. Pušteni su tek nakon intervencije iz Zagreba.

Iz logora sam tog popodneva biciklom krenuo u grad. U kaputu sam imao još dva letka. Prolazeći donjom carinskom ulicom izbio sam pred hotel »Neretvu«, pred vilu u kojoj je stanovaо italijanski general. Ohrabren raspletom događaja, nisam se mogao suzdržati a da i u generalov automobil ne bacim preostale letke. Zatim sam sjeo u obližnju kafanu očekujući trku generalovih stražara. Na to nije trebalo dugo čekati. Karabinieri su opkoliti gradski park preko puta vile i pretresali pokupljene građane.

Naveče sam našao Buća. Mada je bio zadovoljan mom akcijom, upozorio me je:

— Ubuduće nemoj na svoju ruku mijenjati zadatka. Trebalo je da baciš letke u logor, a ne i u generalov automobil u centru grada. Zar u parku nije mogao biti neki naš drug, ilegalac? Inicijativa je prihvatljiva jedino ako je u skladu s glavnim zadatkom. Ovoga puta je to bio naš uticaj na italijanske vojнике. Zar misliš da ćemo lecima uticati na fašističkog generala!

Vratio sam se mojim baštama i travnjacima. Ali tek što su radnici okopali i posijali prvu baštu uz sjeverni logor, svježe lijehe osvanule su izgažene, kao da ih je nešto povaljalo. Poslije nekoliko dana uspio sam da komandant logora postavi stražu da bi utvrdila ko to uništava domobransku ekonomiju.

Tada nisam mogao ni pretpostaviti da su to trgovci Hasana Zahirovića Lace i Živka Pape Henčija, Mostaraca koje sam dobro poznavao. Nisam znao da su baš oni, grabeći preko bašte, iz velikog magacina izvlačili vreće pune odijela i čizama. I dok sam strpljivo poravnavao tragove mojih prijatelja, za izlazak prvih naoružanih komunista iz grada sve je već bilo spremno. Laca, koji tada nije bio komunist, kasnije mi je o tome pričao. Dobro opremljena, dvadeset dva borca su krenula padinama Veleži. Jutro ih je zateklo ispod Jarac-kuka, gdje su zasjeli pritisnuti vrelim julskim danom. Trebalo je da se tu odred podijeli na dva dijela — jedna grupa da ide prema Konjicu, u sjevernu Hercegovinu, a druga prema Nevesinju, u južnu i istočnu Hercegovinu.

Svi su se osjećali sigurnim. Na kartama su označavali svoje nove marš-rute. Smatrali su da je jedna patrola dovolja da im osigura bezbrižan odmor. Ali iznenada je zaparao mitraljeski rafal, sa svih strana su planule puške na grupu komunista raskomoćenih u uvalli. Nastala je borba. Tu su trojica komunista zarobljena, a drugi su uspjeli da se srećno vrate u Mostar. Od bombe koju je bacio Esa Fejić poginuo je jedan ustaša, ali je Esa teško ranjen u ruku. Tako ranjen ponovo se obreo među seoskim ustašama, desetak kilometara od mjesta borbe. Domaće ustaše ga nisu poznavale. On im je, samo kako on to umije, spremio novu, opasnu igru. Kad je video da ne može na drugu stranu, mirno im je prišao i rekao:

— Dajte brzo zavoje. Vidite da sam ranjen. Zar niste čuli borbu? Tukli smo se s četnicima i komunistima.

Previli su mu ranu, ali ipak nisu povjerovali u istinitost njegovih priča. Da bi dobio u vremenu i stvorio priliku za bježanje, predložio je:

— Dobro, kad mi ne vjerujete, onda neka me neko od vas sproveđe do ustaškog stana u Mostar. Tamo ćete čuti ko sam.

Uputili su ga u grad sa dvojicom seljaka.

— Znate li vi gdje je ustaški stan? — pitao je Esa svoje sprovodnike.

— Ne znamo!

— Ja ću vas odvesti.

Poveo ih je prema Carini. Bio je uvjeren da će mu njegovi prijatelji uz put sigurno pomoći da se oslobodi ustaša.

Tako je i bilo. Ubrzo su naišli na Mladena Balordu — Nijemci su ga strijeljali četrdeset treće kao zamjenika komandanta Mostarskog bataljona — i Ahmeta Pintula, koji je početkom četrdeset četvrte poginuo kao komandant Mostarskog partizanskog bataljona. Oni su bili najbolji Esini drugovi. I ja sam ih veoma dobro poznavao. Balorda je bez dvoumljenja prišao sprovodnicima i zapitao:

— Kuda vodite tog zatvorenika?

— Treba da ga predamo u ustaški stan. Ne znamo ko je on...

— Mi smo iz ustaškog stožera. Pođite s nama, — dočekao je Pintul.

Zbunjeni i samim dolaskom u grad, seljaci su poslušno išli sa dvojicom »gradskih ustaša«, koji su im u jednoj kući dali i potvrdu »izdatu« od »ustaškog stožera« da su svoj posao valjano obavili. Tako se Esa ponovo dočepao slobode, u ilegalstvu.

Nekoliko dana kasnije, bio je valjda posljednji julkski dan četrdeset prve, u Donjoj mahali je snažno od-

jeknula eksplozija; rekoše da je to bila prva bomba bačena na ustaše u okupiranom gradu. Dogodilo se to naočigled mnogo građana.

Grupa jamara je upala u dvorište gotovo polurazrušene kuće u kojoj je stanovaла Zlata Vuković sa četvoro djece. Ona je nekoliko godina uoči rata izgubila muža, Gojka, limara, koji je kao komunist upoznaо mnoge jugoslovenske zatvore. Godinama sam gledao kako sav teret oko izdržavanja porodice nosi na svojim plećima; radila je najgrublje poslove po kućama samo da bi djecu podigla i osposobila za život. Braneći svoju djecu i njihove drugove komuniste okupljene na sastanku, štiteći ih dok su bježali prema Neretvi, Zlata je bacila bombu pod najbližeg ustašu. Odjeknula je eksplozija, a zatim jauk i psovka i prasak pušaka.

Dva sata kasnije Zlata je sa grupom komunista strijeljana u dvorištu mostarske gimnazije. Poginuli su i Slobodan, Zlatni sin, i Jusuf Čevro, o čijem su strijeljanju, preko stotina plakata, ustaše obavijestile građane Mostara...

Gorčina me ponovo spopade. Zašto večeras razmišljam o Laci i Mladenu, o Esi i Zlati, o poginulima i strijeljanim? A Henći, gdje je on? Da li je u Mostaru, da li zna gdje sam?...

Tako mi je u to vrijeme izgledalo: tragična smrt Zlate Vuković, njena bomba bačena na ustaše, Lacino, Mladenovo, Ahmetovo i Esino junashtvo, smrt mnogih mojih prijatelja i susjeda, Srba i Jevreja, komunista, cio taj ratni vrtlog tog ljeta četrdeset prve počeo je da me nagriza, da snažno utiče na mene, štaviše, da u meni razvija odlučnost i samouvjerenje da svoje prijatelje, Zlatine i Lacine drugove, makar s njima dolazila i opasnost, u te surove dane ne smijem napuštati i zabilaziti.

Letke, koje sam i od Lace primao, nosio sam sve slobodnije, mada ih drugima nisam davao. Tih dana mi

je Hama Karadža i prenio poruku Mehe Trbonje da što prije povučem stražu iz bašte kod magacina.

Od tada su se događaji u mom životu počeli smjenjivati vrtoglavom brzinom. Tek tada sam i shvatio otkuda tragovi na zasađenim lijehama, zašto Meha — gdje je noćas Meha Trbonja, komandant Mostarskog bataljona; zna li on za ovu moju nevolju — zašto taj plećati obućarski radnik traži da povučem stražara ispred magacina. Njegovim prijateljima, komunistima, bilo je potrebno oružje, a ja sam, eto, vođen baštovanskom revnošću — postavljajući stražara u baštu — pokidao njihove najpovoljnije i najkraće puteve koji su vodili do oružja.

Poručeno mi je da odmah povučem stražara iz bašta koje su se protezale duž logora. Ali kako da ga povučem? Satnik je tek prije pet dana popustio i poslao mi stražara. Kako povući stražu koju sam danima tražio, za koju sam moljakao, ubjedivao. Kako otvoriti puteve ponoćnim gostima vojnog logora, njihovim opasnim posjetama?

Kolebao sam se. Znao sam za Lacinu i Mehinu plahovitost, a, opet, kako da se pred satnikom pojavitim s novim zahtjevom? A ako se otkriju krađa i moja saradnja s komunistima?

Tih dana mi nije bilo osobito teško utvrditi da su Laca, Meha i drugi iz njihove grupe pod neposrednim rukovodstvom Adema Buća, koji se već aprila četrdeset prve s Lacinom grupom latio prikupljanja oružja.

Lacina grupa je i na svoju ruku iznosila iz magacina šećer i rižu, jer mnogi od njih rijetko kad da su imali bogatiju trpezu. Dizali su vreće nabijene hranom, ali nisu ostavljali ni puške ni bombe. Laca, koji je već kao dijete — prodajući otpatke uglja — morao da pomaže svojim roditeljima, tih aprilskih dana je, uz vreće riže, uzeo i mitraljez, noseći u sebi intimnu želju i odluku da jednoga dana krene u borbu. U skloništu su čuvali i čistili oružje, dočekujući Buća, njihovu prvu i stalnu

vezu s mostarskim komunistima. Buć ih je savjetovao da dok ne počnu prvi okršaji čitaju i nudio im revolucionarni materijal. Oni su to uzeli i prelistavali, ali je želja za burnijim životom i izvođenjem smjelih akcija bivala sve jača. Napokon je Laca, odbacujući knjigu, rekao Buću:

— Dosta je čitanja. Daj ti nama, Ademe, da pošteno radimo. Treba li Partiji bombi i pušaka, to ti meni reci?

U to vrijeme sam i naišao na Lacine tragove u bašti, na pogažene lijehe oko logora. A onda je grupa, koju je vodio Meha, preko tih staza upala u italijanski žitni magacin, u kome je bilo i dvadesetak pušaka. Te noći sreo ih je na ulici trgovac Hasaneffendić, agent okupatorov. Da je on bio agent u gradu se čulo tek prvog dana slobode Mostara, kada je uhapšen i strpan u zatvor u kojem, evo, i ja provodim treću zatvorsku noć. Možda čemo se i susresti u nekoj ćeliji?

Nedugo poslije te akcije svi članovi grupe su uhapšeni. Pohvatili su ih u kafani, bezbrižne i vesele. Policija je imala sigurne podatke o tome da su oni odnijeli puške. Čekao ih je vojni ratni sud. To su oni znali, te je njihova prva misao bila — kako da pobegnu iz rešetaka.

Meha se prvi odlučio na bjekstvo. Kada su ga sprovodili iz ćelje u kancelariju pesnicom je oborio stržara i za tren oka se našao u dvorištu. Na kapiji je oborio policajca i uz pucnjavu se izgubio u mostarskim baštama. Poslije se prebacio u Sarajevo.

Laca je iste noći s drugovima kopao zatvorski zid, ali su u samu zoru uhvaćeni. Da bi spasao ostale zatvorenike, izjavio je da je samo on kopao. Tako se sa dvojicom drugova našao u mračnoj komori sjevernog vojnog logora.

Sud ih je osudio na smrt. Očekivalo se da iz Sarajeva stigne potvrda presude. Više se nije moglo čekati. Jedna drugarica koja je prala rublje domobranima pro-

turila im je turpiju. Prve kišovite noći otvoreni su putevi smjelim zatvorenicima. Pokisli i premorenici izbili su do pekare, do njihovog starog bunkera. Tu su se ponovo sreli s Bućom.

Nekoliko dana kasnije, sredinom avgusta, Laca je u Sarajevu prenio Mehi poruku da ga traži Buć. Ali Meha nije imao sreće da se ilegalno prebaci u Mostar. Na Baščaršiji je pao policiji u ruke.

U vozu je sjedio pored stražara i starice Bakarić, čiju su kćer dva mjeseca ranije strijeljale ustaše. Meha se s njom dogovorio da na mostarskoj željezničkoj stanici ona stane između njega i stražara da bi mu olakšala bjekstvo.

Bilo je dva sata popodne kada je stara Mostarka zapriječila put stražaru i ovaj je za tren oka ostao bez svog hapšenika. Na stanici je nastala gužva, stražar je vikao i trčao, putnici su zastali s koferima u rukama, a mostarski policijski agenti su se latili pištolja. Meha Trbonja se između kompozicija i preko bašta ubrzo prebacio kod Henčija, u jednospratnu zgradu na lijevoj obali Neretve smještenu između mosta i vojnog logora, u kojoj je ranije bio noćni lokal. Pošto je za vrijeme rata avionska bomba razrušila veći dio zgrade, na spratu u dvije sobe stanova je Henčić s roditeljima, a u nekoliko drugih soba italijanski oficiri, dok je u prizemlju bila oficirska menza.

Sve to ipak nije smetalo da se upravo tu, u Henčićevim sobama, odmara do zuba naoružani Meha, a ponekad i drugi članovi grupe. U potkrovju zgrade je od prvih aprilskih dana bilo jedno od skladišta oružja ilegalnog pokreta u gradu, jer je između tavanice sobe na spratu i tavanskog poda bio prazan prostor, »topljeni zid« visok pola metra. Taj je prostor bio veoma sigurno spremište ilegalnog materijala, i bio je pogodan za skrivanje ilegalaca. To sam saznao tek kada je Mostar oslobođen. Sem toga, Italijani nisu mogli ni sanjati da se baš na tom mjestu, kraj njih, nalaze njihovi protivnici.

Tu je ubrzo došao i Buć, koji je Mehinoj grupi, tek što se bjegunac odmorio, saopštio novi zadatak.

— Potrebno nam je što više oružja i municije. Prije nego što odete u partizane očekujemo bogat plijen. A i sami se dobro naoružajte.

To je bilo dovoljno da carinska grupa sastavi smion plan. Trebalo je prodrijeti u italijansko skladište oružja koje je bilo nepune dvije stotine metara udaljeno od Henćijeve kuće. Međutim, trebalo je preći baš preko bašte u kojoj je stražario domobran.

— Za stražara ćemo lako. Hama će morati da ga povuče. Neka se snađe kako zna — objašnjavao je Meha, koji je sve češće bio u ulozi desetara carinske grupe.

Poslije toga je Karadža i prenio Mehinu poruku da povučem stražara. Dva dana sam se kolebao, nisam znao šta da kažem satniku. Trećeg jutra me je Laca našao na imanju više logora. Znao sam da čeka moj odgovor. Napokon sam se prelomio:

— Ako mi se to naređuje, onda neću ništa učiniti. Neka stražar i dalje stoji. Javi ti Mehi da se mane komandovanja. Možemo da radimo samo u sporazumu, uz ravnopravnu saradnju...

Bio je kraj avgusta kada sam s omladincima koje mi je poslao Laca počupao povrće iz bašte. Sutradan zorom zakukao sam pred satnikom:

— Ja više ne mogu da se borim s carinskim lopužama. Ponovo su mi izgazili i počupali sve što je iznisklo. Ako ih i pohvatamo, šta im možemo. Odlučio sam da u toj bašti posijem djetelinu. Stražar mi više nije potreban, jer ionako je u bašti samo spavao i kroa bogu dane.

Satnik je povjerovao u moju priču i prihvatio je moj prijedlog. Put ka oružju je bio otvoren. Carinska grupa je ubrzo uspjela da iz magacina izvuče četrdeset četiri puške, dva sanduka municije, trideset domobranskih odijela, čaršave i kabанице, i sve je to prebačeno u Henćijevo sklonište...

Noćas, zbijen u ovom čelijskom čošku, ošinut smradom iz »kible«, ležeći pored četnika i ustaša, ne mogu a da o tome ne mislim: ma kakva i kolika bila moja saradnja u rasturanju letaka i izvlačenju pušaka i municije, to je moja draga i neizbrisiva uspomena, možda baš zato što su to bile moje prve akcije, određeno angažovanje u ilegalnom pokretu grada.

Danas, četvrtog dana otkako sam zatvoren, otrgnut od grada, dobio sam ručak od kuće. Znači, saznali su gdje sam. Da li je moja sestra Ema, zastavnik partizanske vojske, da li je moja žena Miza, da li neko moj uspio da digne dimnu zavjesu oko mene, da razbije sumnje i zasjede?

Teško gutam zalogaje. Mada znam da oko mene sjede i djecoubice, palikuće i zlikovci kojima su dani izbrojani, ne mogu da jedem sam, skriven od pogleda dvadesetorice zatvorenika, među kojima su i dva sveštenika.

Kao mora pritiska me pogled kovača Alije Zerdelića, Mostarca, čiju jadikovku o tome kako ne zna zašto je ovdje strpan niko više i ne sluša. Tu je i Stipe Sušec, miran i čutljiv mostarski gostioničar.

Jednu posudu punu hrane gurnuo sam od sebe. Ne znam ko ju je zgrabio.

Okrenuo sam se zidu prepun gorčine, ponižen i osramoćen, ali isto tako i ispunjen svim onim što se dešavalо u našim akcijama vrelog mostarskog ljeta četrdeset prve ...

Adem Buć nije uzalud govorio da moja sljedeća akcija treba da donese još bogatiji plijen. Ako sam do tada i znao da se iz vojnih logora uveliko iznose hrana, odjeća i obuća, da se krade naveliko, ubrzo sam otkrio i neobičnu vještina grupe majstora u iznošenju svakovrsne robe, posebno oružja. Vodoinstalater Salko Ali-kalfić, bravar Omer Bajgorić i moler Ethem Čerkić izvanredno vješto su, gotovo se zabavljajući svojim di-

verzantskim majstorlucima, u sulundarima za peći iz-nosili puške i municiju.

Ja sam, međutim, uzdrhtao kada mi je domobranski narednik Ante Novak prišao i saopšto da moram što prije kolima prebaciti tovar hrane u kuću braće Rizikala. O njemu, naredniku, znao sam samo toliko da je rodom iz Dervente i da ima nekoliko prijatelja Mostaraca. Ne sjećam se šta sam mu tada odgovorio, ali znam da sam dotrčao do Rizikala i pitao šta hoće narednik Novak.

Bile su to čvrsto isprepletene ilegalne veze saradnika narodnooslobodilačkog pokreta, rodoljuba spremnih za borbu i podvige. Činilo se da je sve te nevidljive konce u carinskom kvartu i oko vojnih logora čvrsto držao komunist Buć, da on neposredno rukovodi carinskom grupom, da usklađuje akcije više vojnih majstora i nekoliko oficira i podoficira koji su, organizovani u narodnooslobodilački pokret, izvršavali određene zadatke. Tako me je Buć i upozorio na to da moja baštovanska kola natovarena robom za ilegalni pokret izvozim prije svega kada je dežurni logora rezervni domobranski oficir, šumarski inženjer Fazlija Alikalfić. Kada sam se poslije nekoliko mjeseci u Mostarskom bataljonu ponovo susreo s njim bilo mi je jasno da je Alikalfić i kao domobranski oficir organizovano radio za narodnooslobodilački pokret.

Kočijaš Marko Kopilaš je bezbrižno pušio tjerajući konje s kolima na koja je narednik Novak stavio tri vreće brašna, dva sanduka šećera i sanduk masti. Opušten, s bićem u ruci, njemu je bilo svejedno da li vozi povrće ili sanduke municije, ko tovari i kome istovaruje. Nije ga mučila ni pripeka na mostarskim ulicama. Bio je, valjda, uvjeren da sam ja — budući da sam bio u domobranskom odijelu i naoružan — provjeroeno službeno lice, da je dovlačenje zeleni vojnim kuhinjama i raznošenje »sledovanja« pripadnicima garnizona moj svakodnevni posao u koji on ne smije zabadati nos.

Za njega je bilo i prirodno i to što sam stražarima koji su prema meni bili sumnjičavi donosio »škiju«, žutu i mirisnu kao žuto zlato, što se lozovača često znala da potegne, potegne dobro. Uostalom, zašto bi oficiri bili sumnjičavi i zašto bi pratili svaki pokret vojnog baštovana!

U jednoj takvoj »ekonomskoj« akciji zatekao me je na kolima i Enver Čemalović, koji je kasnije postao komesar Mostarskog bataljona.

— Imamo pet pušaka, ali bez zatvarača. Kao što vidiš ...

— Znam. Treba da nabavim pet zatvarača — prekinuo sam Envera, kome je već sutradan Rizikalo predao pošiljku koja se očekivala. Zatvarače sam izvukao iz pušaka koje su bile složene u hodniku garnizonске pekare. Naveče sam se s pekarima i vojnicima »iščudavao« i glasno pitao koji je to bandit mogao da zagonča posao poštenim ljudima i unese sumnju u život pekara i vojnika.

Tog mostarskog ljeta četrdeset prve i stari Alaga Ševa, moj dobar poznanik, pošteni građanin i patriota, svojom odlučnošću je zaprepastio župana Trojera. Na jednom sastanku uglednih Muslimana u čije se sinove režim nije mogao pouzdati pitao je župan starog Alagu.

— Gdje je sada vaš sin Ahmed, dragi efendija?

— Gospodine župane, vi me pitate za Ahmeda, ali se čudim što se ne interesujete za Omera, mog drugog sina — odgovorio je Alaga.

— A šta je bilo s Omerom?

— Drago mi je, gospodine župane, što me sada piitate i za Omera. Pa, reći ću vam. Vi ste ga jednostavno — ubili. Živ je bačen u jamu. Zbog toga sam i poslao Ahmeda u partizane.

Sve to što se događalo u gradu, prije svega otpor koji su okupatoru i domaćim izdajnicima pružili Adem Buć i njegove udarne desetine, mnoge druge ilegalne grupe, stari Alaga Ševa, koji je u ratu izgubio dva sina

i čerku, pogrom ustaša i otpor rodoljubivih građana, sve to što se događalo pred očima grada, pred mojim očima, još više me je privuklo Ademu Buću i njegovoj carinskoj grupi vanpartijaca.

Dok je carinska grupa, uz moju pomoć, izvlačila oružje iz domobranskih i italijanskih magacina spremajući se da izade iz grada, u Mostaru se uveliko govorilo o tome da se u istočnoj Hercegovini vode žes toke borbe između ustaša i progonjenog srpskog naroda, između ustaša i ustaničkih zbjegova. Kasnije sam saznao i to da je prema tom nemirnom ustaničkom kraju sredinom avgusta krenuo odred od tridesetak Mostaraca, mahom komunista. Među njima su bili i ilegalci koji prilikom prvog izlaska odreda iz grada, poslije borbe pod Jarac-kukom jula četrdeset prve, nisu uspjeli da se izvuku iz Mostara. Drugi odred se srećno probio prema Nevesinju i ustaničkim zbjegovima.

Petnaestak dana kasnije, bio je septembar, četvorica komunista s ruksacima na leđima, krenuli su vozom iz Mostara prema Konjicu i Boračkom jezeru, gdje tada nije bilo ustanika i gdje ustaše, zahvaljujući otporu koji su pružili Mislimani odmah poslije prvih na prevaru uhapšenih i ubijenih seljaka Srba, nisu mogle da čine masovna zločinstva. To planinsko područje između Konjica, Mostara i Nevesinja, koje sam veoma dobro poznavao i zapamtil, sve do sredine septembra bilo je prilično mirno, bez zbjegova i pucnjave.

S dolaskom »izletnika«, a odmah nakon njih oružanog odreda iz Mostara i drugova iz Konjica, pristupilo se formiranju partizanskih četa, koje su prihvateće već na prvom sastanku nekoliko desetina najuglednijih seljaka iz sela Čičeva, Glavatičeva, Bijele, Boraka i Kule. Poslije komunista, koji su govorili o uspjesima partizanskih jedinica na mnogim stranama, o ciljevima narodnooslobodilačke borbe, digao se jedan od uglednijih seljaka toga kraja, familijaran planinac

koji mi je, kasnije, u dugim zimskim noćima toliko puta ponavlja:

— Dignem se ja tada i kažem: mi o komunistima znamo samo toliko da se s oružjem u rukama bore protiv ustaša, koje smo mi dobro upoznali. Vi komunisti ne tražite zavjetrinu i ne bježite od palikuća. Pozivate nas u borbu, na otpor, govorite nam da ne stavljamo, poslušno kao jagnjad, glavu pod ustaški nož. To je glavno. Braćo moja, ja sam vjerovao u pravdu i mir, i evo šta sam dobio. Stotinu je seljaka ubijeno na Bradini, a samo sam ja uspio da se spasim. Evo, pogledajte! Metak mi je prošao kroz vrat, izašao na usta i izbio zube. Ostavio sam stotinu leševa. Ja više neću da budem poslušno jagnje. Hoću pušku, borbu. Neka s nama ide svako ko želi smrt jamarima. Ako se protiv njih hoće da bore i Muslimani, ja ću rado i s njima, rame uz rame, poći u borbu protiv ustaša.

Tri dana pošto je održan sastanak, Mirko Bjelica, kojeg sam dobro upoznao, da bi osvetio dva ubijena brata otisnuo se u opasnu akciju — dočekao je i ubio komandira žandarmerijske stanice u Glavatičevu, čiji je konj odmaglio u neprijateljevo uporište. Tako je pao prvi osvijedočeni ustaša na tom terenu. Izjutra je kurir javio da je u Dom prijatelja prirode došlo šest žandara, da traže komandira, ne znajući da su naoružani borci u blizini.

Kada su partizani upali u sobu žandari više nisu imali kud. Puške su im bile prislonjene na zid. Zarobljeni su bez pucnja. Sutradan je dotrčao seljak i javio da iz Konjica dolaze ustaše. Poslije kratke i oštре borbe dvadeset i pet žandara i ustaša stajalo je pred narodnim sudom. Bilo je to prvi put da narod, okupljen u velikom broju, prisustvuje neobičnom suđenju. Ta je grupa ustaša opkoljena i uhvaćena u toku noći, kada je pao i Šaćir Palata, prvi poginuli borac novog Bočićko-jezerskog partizanskog odreda. Kada su vidjeli

da im nema izlaza, odložili su oružje i podigli bijelu zastavu.

Dva ustaška oficira su izvedena pred narodni sud. Narod je galamio, tražio je vješala, osvetu. I ustaša Leto, koljač, vezan i pognute glave je čutao. Kada je sljedeći ustaša rekao da se zove Sveti Đurić, da je Srbin, da je pod pritiskom pošao u borbu protiv svoje braće, seljaci su skočili da mu oni odmjere kaznu. Kaznu su odmjerili borci. Sudilo se po partizanskom zakonu. Nekoliko žandara i seljaka koji nisu okrvavili ruke pušteno je kućama. Tako je to bilo septembra četrdeset prve.

Od tada se Boračkojezerski odred, kasnije Konjički partizanski bataljon, brzo popunjavao novim borcima, seljacima i građanima Mostara, Jablanice, Konjica i Ljubuškog. Borci su čistili posljednja žandarmerijska i ustaška uporišta između Mostara, Konjica i Nevesinja. Na javnim seoskim skupovima birani su prvi narodni odbori, stvarala se slobodna teritorija na kojoj je narod disao punim grudima.

Na partizanskim položajima se razbio i oktobarski napad blizu hiljadu i po domobrana i silom mobilisanih građana Konjica i seljaka iz okolnih sela sa Pavlićevim izaslanikom Stankom Tomićem na čelu, kome nisu pomogli ni topovi, ni avioni, ni hiljade letaka, u kojima su se seljaci pozivali da pohapse »strance«, komuniste i komesare. Skačući od žbuna do žbuna, probijajući se za leđa domobranima, oko sto osamdeset partizana je unijelo paniku međe napadače bacivši bombe na položaj s kog su gruvali topovi. Među članove posade dva brdska topa, od kojih je jedan zaplijenjen, prvi su upali Ante Šarić, španski borac, i moj najprisniji prijatelj i drug u bataljonu Drago Vuković zvani Kostriješ.

Samo dva dana trajala je ta brižljivo pripremljena ofanziva. Domobrani i ustaše su se strmoglavili u Konjic ne sačekavši ponoćne juriše partizana Konjičkog

partizanskog bataljona, za koji se u Mostaru znalo jedino kao o Mostarskom bataljonu, jer je u njega grad neprekidno slao svoju omladinu.

Kada su u Mostar stigli kuriri s vijestima o velikoj pobjedi partizana nad Tomićevom vojskom iznad Konjica, carinsku grupu više niko nije mogao zadržati u gradu.

Jedne oktobarske noći je uz padine Veleži žurno grabio odred od dvadeset naoružanih ljudi. Svaki borac je nosio po dviye puške, bio okičen redenicima i na sebi nosio nabijeni ruksak. Svi su bili u novim, iz magacina izvučnim, domobranskim uniformama, uz to ogrnuti žutim kišnim kabanicama sa kapuljačama.

Upali su tako, praćeni kišom, među prve partizanske straže, koje nisu očekivale odred iz grada. Selo se uznemirilo, partizani su legli za plotove i planuli su pucnji. Dotrčao je još jedan vod boraca da bi uništio tu »žutu vojsku«. Tek kada je vodič odreda Meha Arap zagalamio mašući oružjem, kada je Mustafa Čemalović, zvani Ćimba, skočio na partizana, nesporazum je izglađen i žrtve su izbjegnute.

Zatim su zasjeli pred komandirom čete. Pomoćnik komesara, koje je smatrao da je čvrsta disciplina uslov pobjeda, gledajući ih raskomoćene, bućne i vesele, promrsio je svom komandiru:

— Eto, ponovo nam šalju avanturiste. Polovina njih su anarhisti. Među njima nema nijednog komuniste, svi su vanpartijci. Uvjerен sam da će im disciplina biti najveći neprijatelj.

Jedan iz grupe ga je čuo, Meha je za to saznao, održano je kraće savjetovanje, i on je u ime svojih drugova odgovorio pomoćniku komesara:

— Mi nismo partijci, to je tačno. Ali mi ćemo pokazati kakvi smo borci, ko je pravi vojnik Partije.

I pošto su dobili raspored razišli su se po četama.

Ali zašto sam ja ostao u gradu, zašto nisam među svojim prijateljima i drgovima, u carinskoj grupi?

Pred njihov odlazak iz grada Laca me je pozvao i predložio mi da krenem s njima u partizane. Ja, međutim, nisam bio osobito raspoložen da krenem partizanskim putevima.

— Zahvaljujem se na ponudi, Laca — odgovorio sam. — Žao mi je što se razdvajamo, ali ja i ovdje mogu još mnogo da pomognem komunistima. Buć mi je već dao novi zadatak.

— Tebe je strah šume — Laca se nije tako lako odvajao.

Ima i toga, što da krijem. Teško mi je ostaviti jordan i ovaj posao. Na kraju, vi ste kompromitovani, vi se ne smijete ni pojaviti na ulici. A ja, vidiš, potpuno slobodno mogu da sjednem u kafanu, bilo gdje. Ako i meni jednog dana bude vruće, eto i mene ubrzo gore.

Ostao sam u gradu, ali sam sve češće i brže nego što sam mislio primao sve opasnije zadatke.

Moja baštovanska kola su već deseti put kružila gradom raznoseći hranu i municiju, najčešće se zaustavljujući pred kućom braće Rizikala u centru grada, Avde Čišića i Avdije Pavlovića u Donjoj mahali, odakle sam sa skojevcima odnosio pakete u kuću Vase Masle i Stane Radišić u Bjelušine, u onaj dio grada koji se, zbijen nizovima popločanih kuća popeo na strme i najniže padine Velež-planine. Iz tih sigurnih partizanskih predaništa najčešće su izlazili odredi iz grada, otiskujući se vinogradima i prosjeklinama.

Ademu Buću i Remzi Čevri kao da sve to nije bilo dovoljno. Tražili su da što prije izvučem dva pištolja i nekoliko pušaka, a zatim što više bombi i puščane municije, bilo šta što može koristiti ilegalcima i borcima bataljona.

— Vi me naveliko uvukoste u krađu, odoh ja na široke drumove, druže Ademe, — govorio sam Buću, koji ipak nije dobio moj najdraži ratni trofej.

Bila je to akcija koja se završila za svega nekoliko minuta i koja je izvedena neplanirano, u prolazu, reklo bi se, razbibrige radi.

Kao što je jedna manja ustaška jedinica iznenada upala u sjeverni logor i po njemu se rasula, tako sam i ja, bez dovumljena, zgrabio puškomitraljez prizonjen uza zid prizemne zgrade u kojoj su ustaški čarkari, puškomitraljesci ispijali čokanje rakije. Na stazi kojom sam užurbano odmicao nikoga nije bilo ko bi mogao vidjeti ko je uzeo i sklonio puškomitraljez. Moje sigurno skrovište u obljižnjoj konjušnici ponovo je primilo dragocjeno oružje. Zatim sam produžio u komandu pozadine i sa dokonim vojnicima počeo partiju preferansa. Bilo je povečerje kada je podnapiti ustaša zakukao, kada je oglašena uzbuna, ali sve je bilo kasno. Italijanima nije bilo osobito stalo do toga da blokiraju logor i pretražuju zgrade i vojnike.

Dalje je već bilo lako. Poškomitraljez sam prenio u kuću starog Lakišića u centru garda, gdje sam imao sobu i kuhinju. Živio sam sa ženom, koja mi je tog jutra, pošto sam puškomitraljez gurnuo pod sećiju, zaprijetila:

— Napustiće te, jer ja više neću da strahujem. Mogu me optužiti za ortakluk s tobom i — ode mi glava.

Tu noć nije spavala u sobi, pored puškomitraljeza. Otišla je rođacima u drugi dio grada. Mada je već bila bremenita, sve je upućivalo na to da ćemo se razići brže nego što smo se upoznali i sklopili brak.

Sutradan su Buć i Čevro kategorički tražili da predam puškomitraljez. Odbijajući da izvršim naređenje, rekao sam prijateljima.

— To je moje oružje. Ako sam u pješadijskom puku bivše jugoslovenske vojske bio jedan među najboljim puškomitraljescima, onda je to dovoljno da puškomitraljez zadržim i sačekam povoljnu priliku kako bih ponovo ispoljio svoje sposobnosti kao nišandžija.

Ta se prilika pružila prije nego što sam očekivao. Nekoliko dana kasnije, 1. decembar, predobro sam zapamtio taj dan, pošto je Milidrag Karišik Mileta sa dvokolicom punom robe prokrijumčarene iz logora pao u ruke domobranskom natporučniku i policiji, na gradskom raskršću, Rondou, susreli su me mostarski agenti Šimun Benić i Muja Trbonja. Prepriječili su put mom biciklu. Znao sam da je domobranski natporučnik, jedan od mojih starješina, mostarskim agentima otkrio moje sumnjive puteve i to da sarađujem u krađi hrane i oružja iz vojnih magacina. Zbog toga je trebalo da se što prije izgubim iz logora. Uz put sam ponio skriveno oružje, ali sam stigao samo do Ronda.

— Odakle ideš, Bostandžiću? — pitao je Muja Trbonja.

- Iz zapadnog logora! — odgovorio sam.
- Šta nosiš u tašni?
- Nosim dva pištolja i četiri bombe.
- Uhapšen si i bez riječi — naprijed. Idemo u komandu garnizona.

Umjesto u komandu uveli su me u zgradu policije. Pištolj koji sam tada nosio o opasaču Trbonja mi je već u policijskom hodniku oduzeo i zavrnuo mi ruku na leđa.

Čekao sam da odluku donese komandant divizije. Ubrzo su stigla četvorica vojnika sa isukanim bajonetima na puškama. Razoružanog i bez opasača vojnici su me proveli glavnom gradskom ulicom i predali domobranskom satniku Zobecu. Svom starješini, satniku, dokazivao sam:

— Nema šta da se bojim. Prekopavao sam dubrište i našao pištolj i bombe. Nije to nikakva novost. U aprilu je svako imao oružje i svugdje ga skrivao. Stavio sam sve u tašnu i pošao u diviziju da predam. To sam odmah rekao i policijskim agentima.

— To je sve mogućno, ali zasad, dok ne ispitamo vaš slučaj, morate u garnizonski zatvor — rekao je satnik i vratio mi opasač.

Raspoređen sam u sobu u kojoj je bio moj stari poznanik Meha Taso — kasnije smo bili u istoj partizanskoj desetini — kome sam otkrio svoju odluku:

— Dok sam još u uniformi, dok sam u vojnom zatvoru i dok ne doznaju kakav mi je grijeh na duši, moram pobjeći.

Pobjegao sam istog dana. Vojni ključar, koji je povjerovao da sam zatvoren zbog pijanstva, za vrijeme večere me je pustio u dvorište zajedno s kažnjеним vojnicima. Odmah zatim sam se, nakrivivši kapu i učvrstivši opasač, s tašnom u ruci, kao »ćata«, slobodno izvukao pored logorskog stražara na ulicu.

Svratio sam u kuću Omera Dušića, tri stotine metara daleko od zatvora. Njegova majka mi je dala feredžu, i ja sam se te noći, pod feredžom, prebacio u Brankovac, u kuću Salke Alikalfić.

Sutradan mi je Buć rekao:

— U zapadnom logoru je ostalo skriveno oružje. Ti znaš gdje se nalazi. Ono nam je neophodno potrebno.

— Pristajem na sve, ali u logoru su sigurno doznali da sam u zatvoru — odgovorio sam gotovo ne vjerujući da takav zadatak mogu izvršiti a da ponovo ne padnem u zatvor.

— O hapšenju zna samo komandant logora. To nam je rekao pisar koji kod njega radi. Dežurni je naš čovjek, ne boj se. Poslije ove akcije spremi se da ideš u Mostarski bataljon.

— A kuda bih inače i mogao, Ademe? Zapetljali ste me toliko da me jedino grob ili bataljon mogu primiti. A i drago mi je, na kraju. Gore se okupilo moje društvo.

Smogao sam snagu da i taj, posljednji zadatak u okupiranom gradu prije odlaska u partizane, pošteno izvršim. Trebalо je da pronađem narednika Novaka, ali umjesto njega zatekao sam Fazliju Alikalfića. Pokazao

sam skriveno oružje, koje je kasnije izvučeno, a zatim se užurbano prebacio u Brankovac. Iduće noći sam prenio i moj puškomitraljez iz Lakišića kuće.

Dvadeset prvog decembra četrdeset prve uz padine Veleži krenuo je odred od petnaest drugova i drugarica. Među njima sam bio i ja, vojni baštovan, jedini puškomitraljezac u tom odredu, noćašnji kažnjениk.

— Šta tebe, Hama, tako brzo potjera u partizane?
— na prvom sastanku pitao je kurir Mustafa Čemalović Ćimba.

— Agitacija i propaganda.

— Čija? Da nije ustaška?

— Partizanska. Tvoja. I Ademova. I Mehina. Dolaze kuriri sa Boraka, takvi kao ti, i iz njihovih priča vidim da je gore ljepota božja, da partizana iznad Mostara ima deset hiljada... I ljudi odoše, pa rekoh — zašto ne bih i ja, pa da se onda, uz plotune, zajedno spustimo u grad. Nego, jesu li daleko te partizanske straže? Gdje su patrole, gdje je izvidnica?

Partizanski logor je bio još suviše daleko, bio je u stvari nedostizan za grupu ilegalaca koja se sve teže probijala zaleđenim strarama Velež-planine. Decembarski mraz u planini, sniježni nanosi i ledeni sjeverac iscrpljivali su snagu, brisali puteve i staze bez sigurnih ishodišta. Preko Brasine se nije moglo. Oružje se bilo zaledilo, puteve smo bili izgubili.

Mrzovoljni i potpuno iscrpljeni, vratili smo se u Mostar, u ilegalna skrovišta. Tri dana i tri noći sam proveo u kući Salke Alikalfića, da bih 25. decembra, sa svojim puškomitraljezom, ponovo otišao u odred.

Na čelu užurbane kolone grabili su kuriri Ćimba i Vojo Ivanišević, za njima Salko Fejić, koji je ranije već bio u bataljonu, Hamid Drljević, omladinke Munevera i Suzana, djevojke koje će ubrzo doživjeti tragičnu sudbinu — staće pred puščane cijevi boraca bataljona, zatim Vlado Mitrinović, koji će — optužen da je četnički špijun — takođe dočekati plotun, zatim Sofija

zvana Srbijanka, dvije Jevrejke iz Sarajeva i njihov drug koji je bio zametnuo gitaru na rame... Ja sam se vukao na začelju kolone pretovaren: nosio sam ruksak, jedini puškomitraljez u našem odredu i municiju.

Gore, u Glavatičevu, tek što sam u partizanskom logoru spustio ruksak, pitao sam:

— Ko je ovdje komandir?

Javio se Ala Delić, radnik iz Mostara.

— A šta ti, Admirale, radiš? — obratio sam se Rafi Danonu, zvanom Admiral Togo. On je prije rata bio »komandant« kolone od nekoliko stotina kupača na Neretvi, pa je o tome i pjesma spjevana: »Žuti vapor niz Neretvu kreće, Admiral se po palubi šeće«. Umjesto da odgovori, »Togo« je zapitao:

— Znaš li ti gdje je Orlov kuk?

— Ne znam.

— Znaćeš?

I saznao sam. Sutradan sam se popeo na to brdo. Bio sam u izvidnici s puškomitraljezom.

Tako je počeo moj partizanski život. Počeo je u Mostarskom partizanskom bataljonu decembra četrdeset prve, a završavam ga, evo, u mostarskom partizanskom zatvoru februara četrdeset pete.

Šta se to kobno dogodilo na mom partizanskom putu dugom tri i po preteške ratne godine, kakve sam zamke, kome i kada zapeo, šta se to nakupilo da bih ovdje, bačen u ovu jazbinu, odbačen i žigasan, možda i život okončao? Kakve, i čije, računice da svodim i odmjeravam, šta da kažem, kome da se javim?

Koga da prizovem, ko da mi dođe iz carinske grupe vanpartijaca? Nema ni Lace, ni Cimbe, ni Rife Frenje, ni Balorde ni Puntula, nema ni komuniste Buća, ni Mehe Tase, ni Ese Fejića, nema mnogih mojih prijatelja koji me svojim ljudskim djelom privukoše narodnooslobodilačkom pokretu, ilegalnim akcijama i partizanskim putevima. Ali gdje je noćas Meha Trbonja, či-

ju sam udarnu desetinu — tek što sam stigao u Župu — dočekao kao svoje najrođenije? ...

Znao sam da će baš te studene planinske noći desetina doći u četni ekonomat u kojem sam vršio dužnost posrednika između kuhara, ekonoma i boraca, obavljujući ponekad i druge poslove i zadatke. Taj moj »neodređeni« položaj u Župi mnogima je izgledao čudan i neuhvatljiv, mada se veoma dobro znalo da su se i politički komesari gotovo svakodnevno bavili organizacijom ishrane boraca. Zadržao me je u stvari komesar čete Muja Pašić. Želio je da budem pored njega da bih brzo i redovno organizovao ishranu mnogih straža i patrola na širokom području koje je kontrolisala naša četa, a možda i zbog toga što sam sa svojih trideset godina bio jedan od starijih Mostaraca u partizanskom logoru.

— Znam da si dobar nišandžija i da je to tvoj puškomitraljez, ali zasad neka tako bude. Ako se zaželiš pucnjave dobićeš tvoju zbrojovku — rekao mi je komesar ubjeđujući me da je potrebno da puškomitraljez predam komandiru čete Milošu Raci.

Teška srca sam se rastao s puškomitraljezom. Nije shvaćena ni moja želja da se priključim Mehinoj grupi, da se nađem među najbližim mojim prijateljima. Rečeno mi je da ni oni nisu na okupu, izuzev nekolicine njih u udarnoj bataljonskoj desetini.

Raspršeni po četama, kao da su bili bez snage za smjeliju akciju, bez inicijative. Držanje straže na položaju, patroliranje na prostranom terenu bez osobite opasnosti, život bez većih uzbuđenja i borbenih zapleta umnogome su im uskraćivali da dožive draž partizanskih dana. Više se nisu mogli suzdržati. Od komandanta bataljona Ibre Šatora tražili su da se dotadašnja udarna desetina reorganizuje i da nekoliko njih uđe u to novo udarno jezgro bataljona.

Predlog je prihvaćen, i nevelika grupa hrabrih mostarskih radnika ponovo je bila na okupu.

Odmah zatim su upali na željezničku stanicu Prenj. Bez obezbjeđenja su stali pred staničnu zgradu, do otpravnika vozova koji je upravo primao njavu voza iz Grabovice, susjedne stanice. Opkoljen partizanima, preplašen, s lampom u ruci, otpravnik je dočekao putnički voz, iz kojeg su izvučena trojica ustaša i nekoliko domobrana. Polupali su i uništili što se moglo, a onda su s dva partizanska voda dočekali Francetićeve ustaše na željezničkoj stanici u Krvavom Polju, nedaleko od Konjica.

Pošto su izveli akciju na bjelimičke ustaše krenuli su na prvi predah. Tada su i odlučili da me posjete u Glavatićevu.

Sjedio sam iza kazana izgubljen u dimu i pari kada su upali u prizemnu kamenu kuću. Okićeni bombama i redenicama, dobro obučeni i, začudo, obrijani i odmorni, bučno su zasjeli oko ognjišta.

— Dakle, tu si! — dočekao me je Čimba. — Našao si lijepu zavjetrinu, ljepšu i bolju nego u Mostaru.

Prečutao sam tu žaoku. Iznio sam pečeno meso i dvije šake soli, a zatim odgovorio:

— Čimba, jedi koliko možeš, ali slušaj šta te pitam: šta je to — patriotizam, internacionalizam, nacionalizam?

Čimba je čutao i jeo. I drugi su čutali. Ipak smo ih te noći zadržali na političkom času koji je održao komesar Pašić.

S velikom kapom od jagnjeće kože na glavi i petokrakom Pašić je mnogim seljacima izgledao kao ruski partizan. Činilo se da ga svakim danom sve pažljivije slušaju, možda ponajviše zbog njegovog mirnog i strpljivog objašnjavanja ciljeva narodnooslobodilačke borbe.

Zidarski majstor Drago Vuković Kostriješ i ja, sumnjičavо gledajući seljake, na povratku iz sela Razića i Ribara dokazivali smo komesaru Pašiću:

— Pričaš u prazno, komesare. Odobravaju ti, a u glavi kroje paklene planove. Čekaju svoj trenutak. Jesi li vidio onog efendiju s peškirom oko glave? Sve odobravaju, ali oružje ne prihvataju. Uostalom, zašto kao majmuni igramo oko njih? Komandant mjesa u Glavatičevu, komunist, svakog petka klanja u džamiji! Kakva je to politika?

— To su pošteni seljaci — odgovorio je komesar, — ali se lako ne upuštaju u borbu. Strpljivo moramo objašnjavati zašto je važno da u istom rovu budu Srbi, Hrvati i Muslimani. Umjesto da razvijate bratstvo i jedinstvo, vi o tome i ne vodite računa. Mostar je postao grad bratstva i jedinstva baš zbog toga što je u njemu uvijek bilo ljudi koji su se svim srcem borili za to da budemo jedna duša. Moraću vam o tome govoriti.

Tako je i došlo do četne konferencije, na kojoj su bili i borci Mehine desetine.

Okupljeni u školi, pušeći duhan u novinskom papiru, obavijeni dimom, partizani su slušali komesarevu priču o borbenoj solidarnosti ljudi različitih religija u Mostaru, o radnicima i intelektualcima koji su, boreći se za bolji život, učvršćivali bratstvo i jedinstvo.

— Na različite načine, pod teškim uslovima, vodila se ta borba — pričao je komesar Pašić. — Mnogi kazamatni je nisu mogli ugušiti . . .

— Kako je izgledala jedna takva borba, komesare? — pitao je Kostriješ.

— Takva akcija, jedna od onih koje su se pripremale svake godine bez obzira na uslove, organizovana je 1. maja 1926. godine pod rukovodstvom Gojka Vučkovića i Rade Bitange. Možda ta proslava i ne bi bila tako burna da 30. aprila policija nije zabranila svaku javnu manifestaciju. U osam sati naveče, nakon izlaska iz policije, članovi odbora su donijeli odluku da radničke porodice već iste noći, prije zore, krenu u obližnja gradska izletišta — u Vrapčiće, Smrčenjake i Jase-

nicu, tu održe sastanke i da se izjutra, u osam časova, okupe pred Radničkim domom. Kada su sutradan tri kolone radnika izbile na gradske kapije, šef policije je pozvao i žandarmeriju i vojsku da spriječe prođor zbratimljenih građana. Sada se može već lako pretpostaviti šta se sve tog majskog jutra zbilo na ulicama. Cio grad je bio na nogama. Odjeknuli su i plotuni neodlučnih i demoralisanih vojnika kojima je komunist Sava Neimarović održao govor.

— Jesi li i ti, komesare, bio u tom vrtlogu? — pitao sam.

— Jesam. Tri godine kasnije, u vrijeme šestojanuarske diktature — nastavio je komesar Pašić — u Mostaru su uhapšena sedamdeset dva lica — što članova Partije što njihovih simpatizera. Ja sam kasnije odležao nekoliko godina u Sremskoj Mitrovici. Te godine, 1929, u mostarskom centralnom zatvoru obavljeno je nesvakidašnje vjenčanje. Komunist Špiro Gutić, koji je s nama bio u zatvoru, imao je djevojku Ljubici . . .

— Ona je i sada u Mostaru. Ja sam iz njene kuće otišao u partizane! — javio se neko, a komesar je zatim nastavio:

— Da bi nekako olakšao Ljubici, koja je bila trudna, Špiro je slao molbu za molbom da sud odobri da se vjenčaju u zatvoru. Ljubici je napisao da su osuđeni da kupe mrvice i u braku. Želio je ako ništa drugo, bar to — vjenčanje — da doživi. Sud je odobrio da se vjenčanje obavi u samoj ćeliji, ali obavezno uz popa i najnužniji crkveni obred. Dan se kupao u suncu iako je bila zima. Fijaker se zaustavio pred centralnim zatvodom. Za kuma i svjedoka određen je bio komunist Salatić koji je tom prilikom trebalo da zatvorenim drugovima prenese partijska obavještenja . . .

Centralni mostarski zatvor! To je ova siva zgrada u koju sam prije pet dana bačen bez obrazloženja i pisменog naloga za hapšenje. Možda ležim baš u ćeliji u kojoj

je obavljeno to neobično vjenčanje, u čeliji o kojoj nam je komesar Pašić pričao!

— ... Dok je pop u čeliji spremao »svetu vodicu« gotovo pretučeni Špiro Gutić je saopštio da je Zagorka Petrović poslije užasnog batinanja izvršila samoubistvo, a Saveta Krizmanić prije vremena rodila dijete. Bilo je to tužno vjenčanje. Pošto je izdržao kaznu Špiro je dugo bolovao od turbekuloze. Poslije smrti ostavio je Ljubici troje nedorasle djece. I Uglješa Janjić je polumrtav pušten iz zatvora; umro je samo nekoliko dana pošto je pušten na slobodu. I Risto Samardžić je ubijen. A 1932. je ponovo uhapšeno trideset komunista, od kojih je većina послата na robiju.

U tim sukobima je mostarski proletarijat jačao, sve odlučnije i masovnije su radnici i intelektualci prihvatali zastavu Partije. Ta je zastava sada u našim rukama. Na njoj su ispisana i imena ljudi koji su cijelog svog života, do smrti, sve svoje snage ulagali da se i Srbi i Hrvati i Muslimani nađu u istom šancu, da uvijek budu zajedno u borbi protiv istog neprijatelja. Zato vas ponovo upozoravam: na ovom terenu, svugdje, u svakoj kući vi morate biti nosioci bratstva i jedinstva, naše zajedničke borbe.

Te prve ustaničke zime rado sam slušao komesara Pašića, ali knjige i brošure koje mi je ponekad ostavljao nisam čitao. U mojoj kuhinji, u tom partizanskom »informacionom birou«, kako je govorio Laca, bilo je uvijek dosta partizana i mještana raspoloženih za razgovor. Tu su kuriri istresali vijesti donesene sa opasnih marš-ruta, seljaci i odbornici svoje jadikovke o teškoćama oko ishrane, pozadinski partijski i skojevski radnici svoje monologe.

Dani i noći su ipak sporo prolazili. Snijeg je bio zakrčio sve puteve, te su kuriri iz Mostara sve ređe dolazili. I položaje su bili pritisli zatišje, snijeg i dosada. Puške su se rijetko oglašavale, sve je bilo utonulo u gluhi zimski seosku monotoniju. A onda je iznena-

da stigao Meha Taso, obučen u potpuno novo italijansko odijelo, naoružan mašinkom i bombama. Tu februarsku noć je presjedio u mojoj kuhinji, zadovoljan što se srećno izvukao iz okupiranog Mostara.

— Odmah poslije tebe, Hama, iz zatvora je pobjegao Baldo Basarić — pričao je Taso. — Uspio je da se izvuče slično kao i ti. Mene su prebacili u samicu. Tu su mi ubacili jednog ustašu, kasnije sam saznao da je ustaša, koji mi se predstavio kao zarobljeni partizan. Govorio sam mu da ne kuka, da se ne boji, da sam već dotad digao na hiljade metaka i izbrbljao i ono što nije trebalo. Zato su me ponovo izveli na saslušanje. Kada sam poslije toga tražio da se vidim sa rodbinom, odgovorili su mi da je to suvišno, jer će sutra svakako otpovijati na drugi svijet... Šta sad? Trećeg februara u dva sata po podne, zapamtio sam taj dan i taj trenutak, stražar je otvorio vrata čelije da me pusti do kuvara da primim ručak, na drugom kraju hodnika. Stražara sam iznenada udario viljuškom u lice i oteo mu pušku. Zatim sam ga mlatnuo kundakom i pojurio prema kuvaru. Ovaj se sakrio za kazan, a stražar na vratima nije imao vremena da se snađe — opalio sam prema njemu, on je pao a ja sam se preko zida visokog nekoliko metara prebacio u Đugumovića baštu. Zatim sam stigao do Bišine, do šume na putu ka Nevesinju. Tu sam zarobio Italijana, svukao mu odijelo i pustio ga da ode u donjem vešu. I evo me u bataljonu!

Tih dana je u moj četni ekonomat iznenada upala četa Maksima Kovačevića, u kojoj je bila i udarna desetina Mehe Trbonje.

— Šta bi ti, Hama, radio da se, kakvom zgodom nađeš s četnicima u mračnoj sobi, u začepljenom i mračnom bunkeru, pa da se potučete bombama i pištoljima? — pitao je Meha tek što je opustio noge.

— Strah me je i da pomislim na takvu nevolju. Ako bih već u nju zapao, gledao bih da se izvučem napolje — odgovorio sam.

— Nema bježanja, mora se baš tu tući. Kao što smo se mi tukli...

— Legao bih na pod i pucao oko sebe.

— Ubio bih nekog druga, partizana.

— Jesu li svi četnici imali brade? Jesu. Brada bi mi bila siguran znak da u šakama imam četnika. Hvatao bih za bradu, pa za pištolj i nož.

— Ali i naš Nikola Draganić, terenac, takođe ima bradu. I on je bio u tom metežu.

— To je izuzetan slučaj. Uostalom, evo vam ovčetine i pričajte šta je bilo.

— Ništa osobito. U selu Grdačima smo pronašli žandarmerijskog kapetana Šoškića i njegovih devet četnika. Kada smo ih pozvali da zajednički napadnemo usataše u Bjelimićima, Šoškić je odgovorio da prihvata ponudu, ali uz jedan uslov — da pobijemo gotovo sve »Turke«, da spalimo sve do temelja.

To je bilo dovoljno da se u prostranoj sobi, uz žmirkanje lampe, razgori prepirkva između partizana i četnika. Kapetan je sve otvorenije napadao komuniste, govoreći seljacima sa petokrakama na kapama da su Srbima ipak najluči neprijatelji Hrvati i Muslimani, da se komunisti bore za slobodnu ljubav, da će svaka žena biti svačija, zemlja državna, i stoka, sve, da oni, seljaci, i dalje neće ispuštati motiku iz ruku, a da će njihovi komandiri i komesari komunisti postati gospoda varoška.

Prekinuo ga je komandir Maksim Kovačević:

— Ako nastaviš, kapetane, ako samo još jednom ponoviš da nije grijeh klati muslimansku i hrvatsku djecu u kolijevkama, istog časa ćeš osjetiti ove tvrde seljačke ruke.

Onog trenutka kada je komesar bataljona Vaso Gnjatić ušao u sobu, a Nenad Vasić viknuo četnicima »ruke uvis«, iznenada je planuo pucanj. I lampa se ugasila. Bio je to Šoškićev metak. Neko je vrisnuo, bljesnulo je sjećivo bajoneta, zapraštale su puške u pomrčini sobe,

nastao je krvavi kovitlac. Dvadeset i dva čovjeka su se uhvatila u rijetko viđen koštač u pomrčini u kojoj se nije znalo ko se na koga ustremio, ko je partizan a ko četnik.

— Brade su, ipak, dobro si to pogodio, Hama, odlučile borbu — pričao je dalje Meha. — Skočili smo i dohvatali bradonje... Kada je Maksim upalio bateriju vidjelo se da na podu leži nekoliko mrtvih četnika. Jedan četnik je zarobljen, a jedan je pobegao. Na krevetu, s pištoljem u ruci ležao je mrtav kapetan Šoškić. Bitku koju je sam zametnuo završio je smrću. Kraj nje ga je ležao mrtav i naš drug Branko Bošnjak zvani »Selo«, mostarski maturant.

Partizan Nikola Draganić, kojeg je neko u pomrčini uhvatio za bradu i izvukao napolje misliće da je četnik, sutradan je potražio bricu... U Šoškićevoj torbi je pronađena propusnica njemačke komande za slobodno kretanje okupiranom teritorijom. Propusnicu su vidjeli i seljaci mnogih sela.

Udarna četa je poslije čaškanja u mom »birou« krenula svojim putem, a ja sam, opet, po naređenju komesarca čete pošao s poštom do štaba bataljona. I ranije sam često obavljao kurirsku dužnost, ali tog puta sam komesarov zadatka prihvatio s naročitim zadovoljstvom. Želio sam da trknem do štaba i vidim dvojicu italijanskih inžinjera koje su Meha i Čimba sa svojom diverzantskom grupom zarobili na putu Mostar — Sarajevo. Prije toga su na strmoj i izrovanoj okuci kod Jablanice uhvatili italijanskog motociklistu, a odmah zatim italijanskog lifieranta drva za bosansko-hercegovačko područje, čiji su automobil slupali i prevrnuli u Neretvu. Zbog te svoje okretnosti, snalažljivosti i hrabrosti vođa diverzantske grupe je i dobio nadimak Čimba. Njegov predlog da zarobljene Italijane zamjenimo za drugove koji su čamili u mostarskom zatvoru štab bataljona je prihvatio, i od Italijana je zatražio uhapšene komuniste Franca Novaka i Mirka Bilića.

Ubrzo je iz Mostara i Konjica stigao odgovor da italijanska komanda prihvata partizanske uslove oko zamjene.

Saznavši za tu vijest, požurio sam se da vidim Ćimbine zarobljenike. Ugledavši me obučena u gotovo novo odijelo, utegnuta kajishima, Italijani su stali mirno, a jedan od njih je i nešto promrsio.

— Šta ono reče: »Militare«? — pitao sam Ćimbu.

— Polizia militare! To je njihova policija. Jadnik, misli da si partizanski policajac, komandant.

Od toga dana ja sam za drugove u bataljonu postao »Militare«.

Nisu mi dozvolili da idem na mjesto zamjene, koja je izvršena na mostu nedaleko od Konjica. Na jednoj strani mosta, na kome se vila bijela zastava, stajao je vod karabinijera sa zatvorenicima, a na drugoj vod partizana sa zarobljenim Italijanima. Zamjena se obavljala prema međunarodnim propisima. Franc je radosno pritrčao partizanima, a dvojica Italijana — svojima. Roditelji i brat partizana Petra Bilića, koji se tu našao, ostali su na drugoj strani mosta.

Tih zimskih dana je u našu četu češće navraćao i Ante Zelenika, omladinski rukovodilac našeg bataljona. Jednom je navratio i u moj ekonomat. O njemu sam znao samo toliko da je đak i da je njegov mlađi brat Ivo — jedan od rukovodilaca ustaške mladeži u Mostaru. U mom »informacionom birou« se pričalo i to da je Ivo potezao pištolj na brata, da su im roditelji bili između dva zaraćena i nepomirljiva tabora, dva neprijateljska šanca. Tri mjeseca kasnije, jula četrdeset druge, zamalo ne izgubih glavu zbog njegovog brata Ive. Ali tada, te noći, omladinski rukovodilac bataljona je u mojoj kuhinji gotovo čuteći jeo grah s ovčetinom. Kurredi su govorili da će njegovom bratu mostarski skojevci ubrzo smrsiti konce...

Možda će i meni, ovog februara, neko smrsiti konce. Već je deseti dan otkako sam u čeliji. Kad god bi se

ključ okrenuo u bravi nadao sam se da će ugledati prijatelje i drugove. Deseti je dan otkako sam prepušten nepoznatim stražarima i komandirima, podoficiru koji me je juče, uz ručak, provjeravajući brojno stanje, ponovo pitao samo za ime. Naveče, raširivši krateke noge na pragu čelijskih vrata, nabrekla vrata, pozvao me da priđem bliže, do vrata.

— Brže! — povisio je glas. — Ulijenio si se ovdeka, je li?

— Da, u čeliji se čovjek mora ulijeniti — odgovorio sam naglašavajući svaku riječ.

— Aha, tako!

Gledao me je pravo u oči. Njegovu krupnu četvrtastu glavu i široke vilice posmatrao sam tvrdim i smirenim pogledom. Razmišljao sam: odakle, s kojeg ognjišta se spusti u Mostar, da li je mogućno da i on, »ovdeka«, može da utiče na moju sudbinu.

— Jesi li ti njakvi baštovan?

— Jesam. Dugogodišnji vojni baštovan.

— Zoveš li se ti... Trkač?

— Ne. Ja se zovem Muhamed Bostandžić.

Za trenutak se zbunio, a zatim je raširio spisak sa imenima zatvorenika koje je čuvao na svom spratu.

— Ovdje piše... i to što ti kažeš... i još... Trkač. Šta je to?

— To je moj pseudonim.

— Šta reče?

— To što rekoh.

Iz dva krupna oka izbjjala je mržnja. Podoficir je prišao bliže i unio mi se u lice.

— Jesi li čuo šta kažem?

Više raspoložen nego ponižen, odgovorio sam:

— To je moje partizansko, ilegalno ime. Gore, u partizanskom bataljonu, zvali su me i »Militare«. To su moji nadimci, lažna imena. Eto, to je — to!

Ošinuo me je glasan smijeh podoficira i stražara koji je bio tu.

— Ti partizan? To što si sad rekao nikad više da nisi progovorio! — dočekao je podoficir.

Šta da kažem, šta da odgovorim? Uvrijeđen, odvratio sam psovkom.

Snažna ruka me je dohvatiла za grudi, i ja sam se našao u hodniku. Dograbili su me za vrat, za ruke, i pribili uza zid.

— Majku li ti ustašku! — viknuo je podoficir i tresnuo me šakom po licu.

— U samicu s njim! — čuo se stražar.

Valjda zbog toga što nije bilo prazne ćelije u koju bi me strpali i, vjerovatno, pretukli, ugurali su me u ćeliju i bacili među preplašene zatvorenike ...

I sada ispod lijevog oka nosim crnu modricu, ožiljak koji me upozorava da ovdje, u zatvoru, mogu da očekujem sve opasnije noći i jutra. Ostalo mi je samo toliko da se prisjećam noći i praskozorja prve ustaničke zime i proljeća mojih prvih teških borbi. Da, nisam ih vodio osobito mnogo, bio sam — i Čimba je to rekao — u pozadini čete na položaju, ali — doživio sam ih čak i više nego što se to od mene tražilo i očekivalo.

Iako sam mogao da ostanem pored punog kazana i u toploj sobi, rado sam se priključio komesaru Pašiću i drugim borcima koji su s komesarom bataljona Vaskom Gnjićem dobili zadatak da prodru duboko na teren bjelimičkih ustaša i da na nekoj kosi, valjda na Rajac — kosi, postave zasjedu. U toj dubokoj neprijateljevoj zoni, u kojoj su nastradali bataljonski kuriri, naša udarna grupa se uhvatila ukoštaс s ustašama i vodila žestoku borbu oko kuća i pojata.

Kada sam u jednoj kući, iz koje su ustaše pružale snažan otpor i u kojoj su izginule, pronašao kiselo mlijeko, a zatim se poprilično najeo zadržavši se duže nego što je trebalo, to je bilo dovoljno da mi se saopšti naređenje koje je značilo gotovo isto što i osuda na smrt. Komandir Miloš Raca mi je naredio da se preko

čistine vratim u selo, oko kojeg su i dalje bile ustaše, i da zapalim jednu ustašku kuću.

Kuću sam zapalio i iz pojate istjerao tridesetak ovaca. Sa okolnih kosa su zapucale puške, ovce su se razbježale, a ja sam s teškom mukom izvukao glavu.

— Eno, pogledaj dim i plamen! Jesi li sad zadovoljan? — odgovorio sam komandiru, koji je u junsrom četničkom puču ostao u Glavatičevu sa mještanima i desetinom boraca Miljevačkog bataljona. Kasnije su ga ubili četnici.

Vraćajući se u Župu sa nekoliko zarobljenih ustaša, doživjeli smo neprijatnost. Sudarili smo se s našom zasjedom. Zarobljenici su se razbježali, a zatim se digla hajka po kamenjaru. Jednog vezanog zarobljenika je dotukao Hilma Husković, koji je godinu dana kasnije postao jedan od najvećih izdajnika u Mostaru. Drugog je ubio Panto Simić, koji je takođe ubrzo postao četnik.

Bio je to mučan borbeni »izlet«. Priželjkivao sam borbu u kojoj bih ušao sa svojim puškomitrailjezom, dugim nizovima rafala. Na to nije trebalo dugo čekati. Kada je oko četiri stotine ustaša napalo jednu našu četu u Seljanima i Dramiševu, komandant bataljona Ibro Šator mi je utrpao u ruke moj puškomitrailjez i sa ostalim borcima poveo me prema napadnutoj četi.

Išli smo usiljenim maršom. Trebalo nam je dva dobra sata hoda da upadnemo u vrtlog borbe. Pucnjava se čula iz Dramiševa i iz Janjine, gdje je nešto ranije uništeno ustaško gnijezdo. Tu je ostavljena desetina Ante Zuanića, đaka mostarske gimnazije. Poslije pljačkanja sela Seljana ustaše su, u sumrak, izbile na Neretvu u namjeri da odu baš ondje gdje se bila smjestila umorna Zuanićeva desetina. Bila je to jedna drvena kuća u selu Janjini. Desetina je iznenadena i to prije svega zato što je stražar pobegao. Zbog toga je kasnije strijeljan. Pošto desetina nije imala drugog izbora, odlučeno je da

primi borbu. Računalo se da će se čuti borba i da će joj bataljon priskočiti u pomoć.

Dok se vodila borba u Janjini ustaše su napale i Dramiševe. Bilo je očevidno da su se dobro pripremili za širu akciju. Nastupili su samouvjereno, potcikujući, pod razvijenom zelenom zastavom sa polumjesecom u sredini.

Zahvaljujući tome i ja sam ih ugledao i dočekao prvim rafalom.

Ustaše su me ubrzo prikovale rafalima za zemlju. Ležao sam iza nevelikog kamena na desnom krilu našeg streljačkog stroja. Meci su tako gusto sipali unapoko da nisam mogao ni glavu promoliti. A komandant Šator je zvao, prijetio, tražio da se oglasi moj puškomitraljez. Ipak sam uspio da nađem pogodniji položaj i da mirno zalednem i nišanim.

Ciljao sam bajraktara, kopljanika sa zelenom zastavom. Pustio sam rafal — i zastavnik je pao. Koplje sa zastavom je ostalo na čistini ispod mog položaja. Desno od mene je tukao Mirko Bjelica, partizan s dugom bradom, borac koji je ubio prvog ustašu na Boračkom jezeru.

Zastava je ponovo došla u ruke jednog krakatog gorskaka. Čuo se i hodža kako uči ezen. Pozivao je na još žešću borbu. Psovali su nam gromko i horski kralja Petra, a mi njima i kralja Petra i Antu Pavelića.

Još jedan ustaša se protegao pored koplja sa zastavom. Mada smo organizovano pružali otpor, morali smo se povlačiti naviše. Mirko Bjelica, koji se bio suviše spustio i tako upao u ustašku klopku, proboden je bagnetom i tako ostao na položaju koji smo napustili.

Naše lijevo krilo je snažno grunulo naprijed. Stroj ustaša se pokolebao, zastao i naglo okrenuo nizbrdicom. Moj puškomitraljez je ponovo prikovoao za zemlju dvojicu ustaša. Ostali su na ledini jedan pored drugog nedačko od mjesta na kome smo našli poginulog Mirka

Bjelicu. Ustaše su mu odsjekle glavu, za koju je ranije bila raspisana poveća nagrada.

Sutradan smo saznali za tragičnu pogibiju desetine boraca u Janjini. Borba oko opkoljene drvene kuće je satima trajala. Pribrano i hladnokrvno su partizani odbijali desetorostruko nadmoćnije ustaše. No, obruč se, i pored toga, sužavao. Sa desetinom je nestajalo i muničije. Uz to je požar zahvatio kuću.

U opkoljenoj desetini je bio i Mustafa Kanjo, radnik, brat moje žene Mize Kanjo. Kada su borci shvatili da su u neprijateljevim gvozdenim kandžama i da će živi pasti ustašama u ruke, odlučili su se na samoubilački, očajnički korak — da se međusobno poubijaju, da dokrajče život. Mustafa je cijev svoje puške okrenuo prema slijepoočnici i pritisnuo okidač. Bio je to prvi samoubica, čija je stravična smrt ostale borce ipak odvratila od tog koraka. Tako goloruki, bez muničije, iskочili su iz zapaljene kuće i jurnuli ka gustim redovima ustaša. Od njih su sedmorica uhvaćena, a petorica su ubrzo strijeljana. Dva borca, Ismet Kreso i Hilma Hakalo, iako su im ruke bile vezane, uspjeli su da skoče u Neretvu i da plivajući, gonjeni mećima, ipak pobegnu potjeri, dođu u bataljon i ispričaju potresnu sudbinu junačke desetine Ante Zuanića. Kasnije, kada sam sa Hakalom bio u istoj desetini, ponovo sam se uvjeroio u njegovu hrabrost. Dva posljednja borca iz desetine, Hakalo i Kreso, nisu više među živima.

Poslije borbe na Dramiševu komandir Raca je ponovo dobio moj puškomitrailjez, a ja sam se vratio u četu, u ekonomat.

Želio sam da učestvujem i u akcijama Mehine desetine, makar da je pratim, da sam tu, među njima, i u najžešćim ratnim vrtlozima.

Tako je bilo i prvih aprilskih dana četrdeset druge. Položaj bataljona je u to vrijeme bio znatno teži nego što su to borci u četama mogli da pretpostave. Zima i dubok snijeg su onemogućavali izvođenje većih akcija.

Sem toga, jedinice su bile ostale sa veoma malo municije. To je i navelo štab bataljona da četvoricu partizana — Mehu, Lacu, Čimbu i Henčija — pošalje u Mostar da, njima već poznatim putevima, uz pomoć ilegalaca, upadnu u italijanski vojni magacin i izvuku dadesetak sanduka municije. Mada im je sjeverni vojni logor uglavnom bio dobro poznat, Meha i njegovi držovi su svratili u Župu, do moje kuhinje.

— Evo ti, »Militare«, papir i olovku i nacrtaj nam sve objekte i kanale u sjevernom logoru, posebno prilaze i unutrašnji raspored magacina oružja — tražio je Meha.

— Neću ništa da crtam! — odgovorio sam uporno tražeći da budem vodič.

— Ako te povedemo ostaćeš u Mostaru. Čuli smo da si se razbolio od tuge za njim. Uostalom, određeni smo samo mi, nas četvorica.

— Nacrtaj mi plan logora i magacina. Mi idemo na drugu stranu — prekinuo je razgovor komesar Pašić.

Nas dvojica smo zatim krenuli na položaj, a četiri druga prema okupiranom gradu...

Evo i noćas pred očima mi je kao na dlanu cito njihov put do Mostara i natrag do Župe, do moje kuhinje. Njihovu noć u italijanskom magacINU doživljavao sam gotovo kao svoju diverzantsku akciju, doživio sam svaku pojedinost, sve što se te noći i toga dana dogodilo u Mostaru. Mnogo šta što su borci carinske partizanske grupe ispisali na svojim borbenim putevima, gnući, na neki način je, makar i posredno, vezano za moje ime, za moje angažovanje. Tako je bilo i prilikom njihovog martovskog puta u okupirani Mostar.

U Dobrču, prvom selu iznad Mostara, naišli su na Rifu Frenju, Martina Raguža i Šicu Muratbegovića, koji su bili pošli u bataljon. Sedam naoružanih ljudi se zatim spustilo do stočnog pazara između Henčijeve kuće i sjevernog logora. Henči je baterijskom lampom javio grupi da se kroz porušeni dio zgrade može doći do sta-

na njegove majke i brata, a zatim u potkrovље, gdje je bilo sklonište ilegalnog materijala. U prizemlju zgrade još je bila italijanska menza.

Druga noć ih je zatekla u italijanskom magacincu. Dvadeset dva sanduka municije i sedam pušaka je izvučeno u potkrovљe, pa na krov. Pritisnuti kišom i pomrčinom, grabili su s plijenom prema Henčijevoj kući gdje je poslije dvočasovne ponoćne akcije u prizemlju, u bombardovani dio zgrade složen dragocjeni tovar. Rifa, Raguž i Šice su odmah krenuli prema Dobrču, a Čimba je otisao da obiđe majku. Sutradan su Meha, Laca i Henči iz potkrovљa gledali Italijane i policajce okupljene oko obijenog magacina.

Tu ih je posjetio Omer Ćiber, auto-mehaničar koji je bio zaposlen u njemačkoj radnoj organizaciji »TOT«.

— Ne razumijem kako ćemo usred dana ubaciti saduke i vreće u kamion... i to pored italijanske menze? — pitao je Ćiber iznenađen Mehinim zahtjevom da u jedan sat po podne dotjera kamion pred zgradu u kojoj su se krili.

— Nas trojica krenućemo zajedno s tovarom mincije! — dodao je Henči.

Šofer je razrogačio oči. On nije znao da će voziti sanduke municije i partizane, pogotovo usred dana.

— Nisam plašljiv, u to ste se uvjerili, ali to što mislite sada učiniti izgleda mi nepomišljeno — zabrzao je Ćiber.

— Mi činimo upravo ono što neprijatelj ne može da očekuje. Naše najbolje obezbjeđenje je prepad, iznenadenje — odgovorio je Meha.

U ugovorenou vrijeme je pred Henčijevu kuću izbio kamion s njemačkom oznakom »Proba«. Pošto bi završio generalnu opravku Ćiber je najčešće vozio kamion uzanom cestom koja se penje prema Malom kuku i selu Dobrču. Tako je i tog puta, prema odluci, učinio. Kamion je ušao u dvorište srušenog dijela zgrade primakovši se zadnjim dijelom podrumskom prozorčiću kroz

koje su partizani i vozač za tren oka ubacili sanduke municije u karoseriju. Odmah zatim su pod ceradu legla tri druga. Neobično »društvo« je pored muslimanskog groblja krenulo put Malog kuka. Uz put su susretali vojнике i seljake. Bila je to Ćiberova najneobičnija »generalna proba«. Ćiber je kasnije kamionom krenuo niz-brdo, a kolona konja natovarena sanducima municije produžila je uzbrdo, ka partizanskom logoru.

Štab bataljona je ponovo uputio grupu u Mostar da »nabavi« sanitetski materijal, pisaće mašine i drugi materijal za štampanje bataljonskog lista. Taj zadatak je bio povjeren grupi ilegalnih radnika u gradu. Oni su ga izvršili, ali je sve ipak propalo. Oko trideset sandučića sanitetskog materijala od po desetak kilograma trebalo je da iznese trideset ilegalaca koji su se bili okupili u Udovičića kući, u južnom dijelu grada. Pet stotina metara daleko od njih bio je dragocjeni materijal. Čekao se samo pogodan trenutak pa da se sanduci prenesu do okupljenih ilegalaca i da odred krene uz brdo. Ali tada se dogodilo nešto što нико nije očekivao. Obaviješteni od jednog provokatora, agenti su pripučali na dvojicu ilegalaca. Oni su uspjeli da pobegnu, ali sanitetski materijal je propao. Odred je srećno izmakao potjeri i reflektorskim snopovima koji su šarali okolnim stranama.

Odmah poslije toga su u Mostar krenuli Laca, Ćimba, Mladen i Henći. Grupa je ponovo izbila pred Henčijevu kuću, a sljedeće noći put ih je odveo do Doma narodnog zdravlja. Plijen su sabili u tri vreće, a zatim su svratili u kafanu »Lira«, iz koje su uzeli sto pedeset čaršava. Iduće noći su iz knjižare »Paher i Kisić« izvukli nekoliko vreća materijala. Četvorica partizana su se zatim uputila prema Demirovića radnji, na Tepu, u sam centar grada. To je bila najveća trgovačka radnja u Mostaru, čiji su vlasnici pomagali ustaški pokret. Samouvjereni, krenuli su glavnom gradskom ulicom. U to doba dana je građanima bilo zabranjeno kre-

tanje. Na jednom čošku našli su se oči u oči sa italijanskim patrolom. Italijani su u nepoznate ponoćne goste odmah okrenuli puške. Laca je ipak bio brži. Pri-premljenu bombu je bacio među vojnike. Odjeknula je eksplozija i kuknjava karabinijera.

Grupa se ipak dokopala prostorija sa svakovrsnom robom. Dvadesetak minuta su birali odijela »po mjeri« — probajući ih pred ogledalom. Tako obućeni, dotjerani, bez osobite žurbe su u vreće trpali štofove, košulje, kaleme konca, bijelo platno, sve što su smatrali da će dobro doći bataljonu. Vreća za vrećom je ispadala kroz otvor prema bašti, iz koje su ilegalni radnici grada s tovarom žurno odmicali prema sigurnim skloništima.

Za to vrijeme su četvorica partizana u radnji benzonom polijevali složenu robu. Spremali su lomaču. Ne-pun sat kasnije, iz drugog dijela grada, iz potkrovila Henčijeve kuće Lacina grupa je posmatrala kako od Tepe plamen visoko suče i široko unaokolo obasjava krovove kuća.

Kolonu konja s tovarom robe iz Demirovića radnje doveo je do bataljonskog ekonomata kurir Meha Arap, koji mi je predao mašnu — Lacin poklon za moje dobro držanje u borbi, svakako već obaviješten o mojoj snalažljivosti u noćnoj borbi naše čete s ustašama nedaleko od Konjica.

Širi skup boraca koji je održan u školi u Bijeloj unio je osvježenje u svakodnevni život bataljona. Komandant Šator je govorio o Ferhatu Kurtoviću, trgovcu i organizatoru muslimanske milicije iz Bjelimića, koja se uporno borila protiv partizana.

— Ako bismo, drugovi, uspjeli da likvidiramo ustašu Ferhata Kurtovića to bi veoma mnogo značilo za našu borbu u ovom kraju. On je sada u Konjicu. Ko se javlja za dobровoljca? — pitao je na kraju komandant.

— Ja se javljam za atentatora! — oglasio se promukao dubok glas iz ugla polumračne sobe.

Bio je to Meha Taso.

Za njegovog pratioca se javio Safet Alagić, otac četvoro djece, stolarski radnik željezničke radionice u Konjicu, u čiju sam se hrabrost i plemenitost ubrzo, možda u najdramatičnijim trenucima u mom životu, uvjerio. Oni koji su ga dobro poznavali kao čovjeka i borca, a to su konjički komunisti, nisu se iznenadili što se baš on dobrovoljno javio da učestvuje u atentatu. Bio je uvjeren da atentator, mostarski radnik Meha Taso, bez njegove neposredne pomoći neće moći tako lako da izvrši težak zadatak u Konjicu.

Noć uoči atentata dva druga su provela u Safetovoju kući sa njegovom djecom i ženom. Najstariji, osmogodišnji Safetov sin, koji je izbačen iz škole zbog toga što mu je otac bio u partizanima, dočekao je oca očekujući poklon — komad hljeba. Tri djevojčice su zbunjeno gledale naoružanog oca i njegovog prijatelja. Bilo im je uskraćeno i bijedno sljedovanje hrane koje su građani primali na karte.

Sutradan naveče prerušeni partizani su se otisnuli glavnom ulicom. Ubrzo su naišli na ustašu.

— Jeste li vi Ferhat Kurtović? — uljudno je pitao Meha Taso ustašu prilazeći mu nasred ulice.

— Da, ja sam.

— Baš mi je drago! — prihvatio je Meha stavljajući, bez žurbe i uzbuđenja, ruku u džep. — Imam za vas jedno značajno pismo...

Umjesto pisma izvadio je pištolj i u ustašu sasuo nekoliko smrtonosnih metaka. Oglasio se i Safetov pištolj. Na ulici je ostao ranjen i Ferhatov prijatelj, trgovac iz Konjica. Dok se neprijatelj snašao, Taso i Alagić su se dohvatili ogranaka brda.

Dok su Taso i Alagić u bataljonu prepričavali svoju akciju ustaše su u Konjicu uhapsile tridesetak žena i muškaraca. Safet je ubrzo saznao da je i njegova žena, Hiba, uhapšena, da je otrgnuta od djece. U toj ponoćnoj raciji neki drugovi su pružili otpor ustašama. Je-

dan od njih je poginuo pošto je ranio ustašu. Ostali su dovedeni u Sarajevo, odakle su poslije nekoliko dana vraćene i oslobođene sve uhapšene žene. Većina muškaraca je nestala u zatvorima i logorima. Dva mjeseca kasnije, krajem juna, žandari su upali u kuću Safeta Alagića i majku Hibu ponovo otrigli od djece. Tih dana, u izuzetno dramatičnoj situaciji, upoznao sam tu plemenitu i srčanu ženu i majku.

U međuvremenu su bataljonske čete sa seoskim stražama uspješno čuvale i branile slobodnu teritoriju, na koju su mogli da uđu samo partizanski kuriri i odredi koje su oni vodili. Jedino je u »partizanskoj radnji« u Glavatićevu vrilo kao u košnici, jer su seljaci samo tu mogli da za hranu nabave sitne kućne potrepštine. Tu su bili i stočni obori, kao i centralna pekara i praonica rublja. U selima su se uveliko održavali analfabetski tečajevi, sijela i priredbe. U takvim prilikama su se u mom »birou« najčešće prepričavali događaji s mostarskih raskršća.

Atentator na Radmila Grđića, kurir Vasa Maslo, rekao je samo toliko da je tog okupatorskog saradnika nasred ulice dočekao sa sjekicom, kojom ga je udario po glavi. Kasnije je na ulici ranjen i Sulejman Bašagić, ustaški logornik iz Nevesinja, a odmah zatim je po drugi put bačena bomba na ustašu Šćepu Barbarića.

— Kada je italijanska ofanzivna bomba prvi put pala pred Barbarićeve noge ništa mu se ozbiljnije nije dogodilo. Drugi put je bačena kragujevka. Ona ga je udarila u leđa, ali nije eksplodirala — pričali su o podvizima svojih drugova kuriri Šerfa Burić i Ala Kreso, koji su iz grada izvukli ustašu Čavu i jednog policijskog agenta i predali ih narodnom судu.

Kada su đaci Trgovačke akademije i Učiteljske škole objavili štrajk i prekinuli školovanje povodom isključenja nekoliko omladinaca, nastavnički savjeti, iako su im u pomoć priskočili i Pavelićevi emisari iz Zagreba, nisu znali šta dalje da rade. Škole su zatvorene.

Gore, u bataljonu, znalo se da je Brato Čišić kod Đikićevog spomenika, na mjestu udaljenom samo pedeset metara od zgrade u kojoj su bili karabinijeri i isto toliko od policije, sasuo nekoliko metaka u ustaškog profesora Vinka Malvića.

Okupljeni oko našeg četnog kazana slušali smo priče o akcijama mostarskih skojevaca: dva puta sedmično su se oni okupljali — jednom na teorijski čas, drugi put na radni sastanak, svaki put tražeći najbolji način na koji bi se od ustaške organizacije otrgli zbumjeni i politički dezorjentisani omladinci, način na koji će se, i kome, proturiti letak, bilten, borbeno glasilo grada, izvesti kakva sabotaža. Poput žena grada, koje su svojoj djeci, borcima pod puškom, plele čarape i petokrake i vezle zastavu bataljona, i djeci su »za drugove na terenu« sakupljali naliv-pera, bilježnice i tašne, kapute i cipele, zavoje i lijekove, sapune i kutije cigareta, da bi ubrzo krenuli dalje — iz školskih zbornica su »nestajali« šapirografi, matrice i hrpe papira. U toj aktivnosti su mostarski đaci i omladinci postali naročito »drski«. Marta četrdeset druge policija je na Luci uspjela da iznenadi odred koji je izlazio iz grada i zaplijeni pune ruksake, sašivene od zavjesa za sunce nestalih s prozora Učiteljske škole. Bio je to nepobitan dokaz da su đaci veoma neposredno povezani sa odborom za otpremanje boraca u partizanske jedinice.

Živio sam u bataljonu upravo među takvim mladim ljudima, zadovoljan što sam tu, među njima.

U našoj četi se znalo i za podvig jedanaestogodišnjeg dječaka koji je usred dana i nasred čaršije iz njemačkog tenka izvukao stotine metaka; za dječake koji su s njemačkih i italijanskih kamiona skidali gume i njima snabdijevali partizane; za mališane koji su u kolicima za sladoled prenosili bombe i biltene; za omladinca koji je iz njemačkog automobila ukrao mašinku i tašnu s dokumentima.

Pričalo se i o bjekstvu zatvorenih komunista Envera Čemalovića i Remze Duranovića, koji su uz pomoć Enverove majke uspjeli da nadmudre stražare u bolnici.

»Bolesnici« su ležali u dvije sobe kraj stražara. Ona nije htjela da pobegne samo njen sin. I zato je »bolesnicima« donijela po sat da bi u određeno vrijeme, naveče, zatražili izlazak u bolničko kupatilo, i otuda se, preko bolničkih bašta, otisnuli u slobodu. Mada je znala da je bjekstvo uspjelo, sutradan se pojavila u bolnici sa korpom slatkiša i rakije — došla je na »rođendan« sinu, kukajući i napadajući policajce da su joj dijete ubili. Dvije godine kasnije, novembra četrdeset treće, majka Hasiba je izgubila sina Ekrema — objesen je nedaleko od njene kuće. Za to vrijeme je njen drugi sin, Enver, koji je tada bio komesar Mostarskog bataljona, išao iz borbe u borbu.

Mene je, opet, uzbudilo junaštvo Safeta Džinovića. On je na ulici udario najprije jednog, pa onda drugog policajca i izgubio se, uz pucnjavu, preko zidova i bašta. Prebacio se do prve sigurne kuće, odakle je u zaru i ženskim cipelama dospio do pojate u Mazoljicama. Potjera ga je tu ipak sustigla i osula paljbu na njega. Prolomila se eksplozija bombe, a uporedo s tim su vrisnuli ranjeni Italijani, preko čijih je glava krojački majstor umakao s pištoljem u ruci. Uzalud su reflektori i plotuni uz padine Veleži pratili odbjeglog ilegalca. Njegova majka, žena i dijete uskoro su poslati u koncentracioni logor na Prevlaci u Bokokotorskom zalivu... Saznao sam i to da mi je žena rodila sina.

Vijesti o tome da građani jedinstveno pružaju otpor prenosio sam seljacima na čestim noćnim sijelima, prije svega starijim seljacima koji su sumnjali u uspješan ishod partizanske borbe. Kada sam pričao o tome da se Mugdim Catić, ljeto četrdeset prve, popeo na gradski dalekovod i da je u toj diverziji poginuo, ali da je na njegovoj sahrani bila cijela mahala demonstrirajući riješenost da se jedinstveno pruži otpor okupatoru,

javio se stari Avdaga, koji je moje pričanje sveo na jednu rečenicu: »Baš lijepo: popeo se i poginuo«. Drago Vuković Kostriješ i ja te noći smo ih pošteno izvrijedali. Sutradan su seljaci poslali delegaciju komesaru Pašiću. On nam je zabranio da se upuštamo u razgovore sa seljacima, pogotovo kada smo mu rekli da su nam sumnjivi i borci Miljevačkog bataljona dobrovoljačke vojske, koji su tih dana došli iz kalinovičkog sreza radi zajedničkog napada na ustaško uporište Bjelimići. Od napada se odustalo zbog neprijateljske ofanzive i veći dio boraca se vratio u Miljevinu.

Mada smo iz komande četeispali brže nego što smo očekivali, priče koje smo slušali o četničkim zavjerama bile su sve glasnije. Govorilo se da je neprijatelj razbio neke naše jedinice u istočnoj Bosni i Hercegovini, da su tek pristigli seljaci pod snažnim uticajem Draže Mihajlovića, da upravo oni pričaju o tome da bi Nijemci, Italijani i ustaše ostavile seljake na miru ako uklone »strance«, sumnjuive građane, da samo zbog njih pale kuće i ubijaju čeljad, da će ono što ustaše nisu stigle da pobiju dovršiti komunisti iz Mostara.

— Pitam ja komesara — pričao je jedan drug te noći poslije sastanka komunista — zašto naš predlog da se rasporede po četama nisu prihvatili, zašto su tražili da budu zajedno, a on mi na to odgovori da su to stariji seljaci, da nisu iz ovog sreza, da su ostavili svoje porodice i kuće, i ljudi, eto, hoće da nam pomognu. Dobro, pitam ja dalje, a zašto ne spavaju zajedno s nama, u školi, već po seoskim kućama. Na to će on: oni se međusobno dobro poznaju i tako im je bolje. Međutim, svi to dobro znamo, hoće da su na okupu, dobro su naoružani i kad im bude pogodno mogu lakše nas napasti. I na to će komesar: oni imaju svoj vod u sklopu naše čete i ispravno je da se mi odnosimo prema njima kao prema borcima koji se, kao i mi, bore za oslobođenje zemlje.

Kostriješ i ja smo čutali, slušali i pamtili.

Bilo nam je zabranjeno da dolazimo na konferencije i da na javnim skupovima razgovaramo sa seljacima, jer dok je Kostriješ u svim prilikama napadao Engleze i sumnjičavo gledao i na druge zapadne saveznike, ja sam, opet, tvrdoglavu pričao o prevrtljivosti seljaka, o njihovoj staroj, neiskorijenjenoj rezervisanosti prema građanima. Njima su, pričao sam, naš dolazak, dolazak građana u sela i, posebno, čest silazak pojedinih grupa i kurira u grad bili sumnjivi, prijeteći. Kako su dani odmicali tako se njihova obazrivost prema »varošljama« sve više pojačavala, sve češće se ispoljavala i u otvorenim razgovorima.

Tako se bar meni činilo. Drugovi su me učutkivali i ubjeđivali da jedino iskrenim međusobnim povjerenjem možemo steći naklonost onog dijela seljaka koji je još neodlučan i koji se još nije opredijelio za borbu. Dokazivali su mi: seljaci tog područja su veoma rijetko silazili u grad, donosili su svoje mršave tovare i vraćali se u sela sa još mršavijom zaradom, više razmišljajući o gospodi i trgovcima nego o gradskoj sirotinji, pa otuda kod mnogih suzdržanost i odbojnost prema građanima, makar oni bili i iz sirotinjskih kvartova. Zbog toga su se u gradu i osjećali strancima, zaobilazili izloge i hotele, gradsku vrevu. Sada, u ratu, bili su prisnuti brigom o tome kako da sačuvaju ognjište i porodicu i nisu imali jasnu predstavu o okupatorovoj snazi u okupiranim gradovima, te nije bilo neobično što se seljaci nekih sela u tom hercegovačkom trouglu nisu tako lako opredjeljivali za borbu s oružjem u ruci. I zaista, ne jednom su me pitali seljaci kako možemo slobodno i do zuba naoružani da silazimo u Mostar, u grad prepun italijanske i druge vojske, a da nam ništa ne bude, da idemo kao na izlet.

Prečutkivali bi da im je to neuvhvatljivo, da oni misle da tu nisu čisti računi. Odgovarao sam im kako sam znao i mogao.

— Imaš li ti što imanja, brko? — jednom prilikom sam pitao starijeg seljaka koji je bio najpričljiviji u nevelikoj grupi gorštaka.

— Imam, i to bogato.

— Da li poznaješ svaku stazu, svaki pedalj, svako stablo na njemu?

— Znam svaki busen i svaku granu.

— A znaš li dobro okolne čuvike i proplanke, jame i pećine?

— Sve imam na dlanu. Tu sam se i krio prilikom mnogih bježanja. I glavu sačuvao.

— Znači teško te je nadmudriti i uhvatiti u hajci na ovim okolnim stranama?

— Teško, preteško. Svakom mogu doskočiti samo ako ga primijetim i ako se pripremim.

— Dobro. A da li onda i mi, građani, u svojim mahałama i ulicama, u baštama, tu gdje smo se rodili, gdje poznajemo svaki kutak, svaki busen, svaku granu, potok, plot i čepenak, da li možemo doskočiti okupatoru, Italijanu i Nijemcu, ustaši, da li možemo vješto da se krijemo, dolazimo i odlazimo s oružjem u rukama?

Zbunjeni seljak je čutao i gledao me poluotvorenih usta. Moja priča je izgledala uvjerljiva, seljacima bliska i to je bila moja najuspješnija »nezvanična« konferencija sa mještanima.

— Sve je to lijepo, prijatelju, ali šta ova momčadija, okupljena u našim selima bez djece i porodice, šta ova mladež može da izgubi, ko za nju i u ime nje može da ispašta? Niko! — nastavio je seljak pošto se pribrao.

Pominjao sam familijarne borce iz našeg bataljona, Safetu Alagića, koji je u Konjicu ostavio četvoro djece i ženu, koja je ponovo pala u zatvor. Pričao sam i o svom sinu, o djeci drugih boraca, ali — nisam mogao da navedem mnogo familijarnih ljudi koji su dobровoljno izašli iz grada i otišli u bataljon.

Možda je to bilo i slučajno, možda je u drugim jedinicama bilo drugačije — to ne znam, ali u četama

našeg bataljona osnovna snaga i najsnažnije jezgro, i ne samo jezgro, bilo je isključivo omladinsko, momačko i djevojačko, spremno za izvođenje najdrskijih akcija, za pokret širom zemlje, za marš preko planina i rijeka, daleko od svojih kuća, od najrođenijih, bilo gdje da je trebalo stići i boriti se. Među tom mlađeži ja sam, vjerovatno, bio jedan od najstarijih Mostaraca, uz to i familijaran. Bilo kako mu drago, neprijatelj je igrao i na tu kartu, koristio se svim mogućim da bi podgradio nepovjerenje bar kod jednog dijela seljaka, mahom kod onih koji su imali buljuke djece, prema nama »došljacima«.

Taj crv sumnje okupator i domaći izdajnici su vještoto pothranjivali i u lecima koji su se sve češće vidali i u kojima je pisalo da se seljaci čuvaju »građana probisvjjeta«. Upozoravalo se da su to mahom ljudi bez porodica, bez igdje ičega, da su došli u sela da bi rasturili seoska domaćinstva i uništili domaćine kojima vlast, eto, nudi mir i srećan život samo ako se oslobode »opasnih i prevrtljivih došljaka iz gradova, komunista«.

Mada je i neodlučnim bilo jasno da su »došljaci« i naoružani seljaci, borci partizanskog bataljona, spasili njihova sela i porodice od paljevina i masovnog pokolja, ne bi se reklo da su takve i slične okupatorove podvale i uvjерavanja ostali bez odjeka, da se na taj mamac nije niko zakačio. Naprotiv! To su ubrzo potvrdili događaji...

Behar je već bio okitio krošnje drveća na planinskim stranama kada je iz Mostara izašao Hamda Brkić, jedan od četvorice braće koja su, neki prije, neki poslije, sva izginula. Mjesecima je ležao u italijanskom zatvoru u »Celovini«, možda baš u ćeliji u kojoj, evo već dvadeseti dan, sjedim bez saslušanja, bez mogućnosti da bilo šta kažem i dokažem, da saznam ko me optužuje i za šta me optužuje, bez prava da se javim kući, ženi, prijateljima, borcima bataljona i ilegalcima s kojima

sam pune tri godine bio u istom šancu. Hamda je tada uspio da pobegne, a ja — kako i kuda da pobegnem, zašto da bježim?

S druge strane visokog zatvorskog zida pružaju se gusto zasađeni voćnjaci. Ko u njih zađe — lako se može dokopati Neretve. Za smjela plivača, pogotovo ako ga tjera kakva nevolja, brza matica je najbolji saveznik uz čiju se pomoć može stići u drugi dio grada, do šupljih pećina i bašta koje se nadovezuju jedna na drugu u dužini od nekoliko kilometara, baš onoliko koliko se Mostar i pružio uz obale Neretve. Eto, s tog mjesta, s kog se kroz gusti voćnjak otvara pogodan put u sve dijelove grada, sredinom aprila su karabinijeri pokušavali da pogode komunistu Brkića. Iz zatvora je istrčalo nekoliko karabinijera, kojima je ostalo samo toliko da odnesu dva prevrnuta bicikla, jedino što je ostalo iza neobičnih napadača. U međuvremenu su tri omladinca veselo grabili prema sigurnom skloništu. Jedan od njih, Hamda, s naporom je savlađivao posljednje metre.

Oslobodio se lakše nego što je očekivao. Uspjelo mu je da ga jednom sedmično vode u bolnicu na liječenje i previjanje rana koje je dobio u čeliji, a namjera mu je bila da iz bolnice ili na putu u bolnicu, uz pomoć drugova, pobegne u bataljon. Tako je i bilo. Kada se drugi put vraćao iz bolnice dva omladinca su svom snagom biciklima naletjela na karabinijere. Dalje je već bilo lako. Nekoliko dana kasnije Hamda Brkić je stigao na Boračko jezero.

Petnaestak dana poslije toga iz bataljona je »nestao« komunist Remza Čevro. Uvjeren da su dvojica seljaka koji su bili s Remzom u patroli mučki ubili poštenog borca, Čevru, sud je dugo saslušavao uhapšene seljake. Mada su uvjeravali da su nedužni i da je Čevro utekao iz patrole, najvjerovalnije je da bi bili strijeljani da se u bataljonu ubrzo nije doznao da se Remza predao Italijanima u Nevesinju. Njegovo bjekstvo, čulo se, bilo je povezano s dolaskom Hamde Brkića i nje-

govom pričom o tome da je Čevro pod čudnim okolnostima, na sastanku jedne grupe komunista u Mostaru, ubio omladinku Tanju Peško.

Bilo je to vrijeme kada su mnoge u bataljonu obuzeli nespokojstvo, nemir i kada je bio neizvjestan svaki sutrašnji dan, pogotovo što su Italijani, četnici, ustaše i Nijemci vodili treću ofanzivu protiv partizanskih jedinica na oslobođenoj teritoriji. Posljednjih majskih dana u kuhinji sam, u dva navrata, našao letke kojima su se seljaci pozivali da pokolju komuniste i komesare, baš tako je pisalo, jer će tek onda kad nas »došljake« dotkući i protjeraju — uživati u porodičnoj sreći.

Treći letak sam našao upravo kada je u kuhinju ušao Husa Orman, kurir koji me je prije dvadeset dana bez riječi, nezainteresovan, nošen svojim poslom ostavio podoficiru, čiju pesnicu i danas osjećam ispod oka.

Tri dana se Orman probijao preko Igmana i Bjelašnice s poštrom za štab bataljona. Uz put je ubio ustašu, izbjegao četničku zasjedu i, umoran i pregladnio, naoružan bombama, mašinkom, torbama i dvogledom, izbio u četni ekonomat. Bio je mrzovoljan, neraspoložen za razgovor. Ipak sam ga pitao:

Husa, nešto se krupno sprema. Evo, zasuli su nas četnički leci. Neki mještani su pobegli. Juče je tridesetorici oduzeto oružje, a petorica su strijeljana.

— Pa? — dočekao je Husa.

— Pa ništa. Samo se bojim da nam »štiglići« ne zavrnu šiju. Otkrilo se i to da je njihova prevratnička organizacija dobila četničke značke, a sve za rižu koju su im ponudili Italijani. Mnogi su otkriveni. Seljake smo pustili a kolovože kaznili. Neće ovo na dobro izaći. Naš četni kuhar, pošto je otkriven da je rasturao letke, pokušao je da pobegne, ali nije uspio da mi umakne...

Orman je čuteći halapljivo jeo meso. Četnički letak koji sam stavio pred njegove raskvašene opanke nije

ni pogledao. Zgrabio je mašinku i nestao prema Borcima.

Iako su sela između Nevesinja, Konjica i Mostara sačuvana od paljenja i većih ustaških zločina, iako u taj kraj od septembra četrdeset prve okupator nije uspio da prodre, četnička zavjera je već bila uzela široke razmjere. Mada je bataljon imao oko šest stotina naoružanih boraca, četnički žbiri, Dražini i okupatorovi špijuni uspjeli su da raspire vjersku i nacionalnu mržnju i nepovjerenje prema partizanima koji su došli iz gradova. Skovali su i plan o njihovom mučkom pokolju. Bilo je to sredinom juna četrdeset druge.

Zavjera se najprije sručila na komuniste u selu Dramiševu, u kojem su seoski zelenički Novica i njegov brat Vaso Glogovac, odbornik iz Zaborana, sa zamjenikom komandira čete sproveli u djelo ranije skovani plan — sa Italijanima i četnicima — o pokolju svojih drugova, koji su toga dana kao poluvod bili na položaju branеći od ustaša prilaze Dramiševu. Umjesto da dođe na savjetovanje odbornika u Glavatičevu, Vaso Glogovac je radije okupio prevratnike, kojima je njegov brat Novica saopštio plan akcije:

— Sada su komunisti na položaju. Njih treba na prepad zarobiti i onda dotući. Oni će u podne doći na ručak u Jovanovu kuću. Tada ćemo mi da nastupimo.

Jedanaest komunista je bezbrižno ručalo kada je Novica s vrata viknuo:

— Ruke uvis! Ko se pokrene — biće ubijen!

Puške su bile prislonjene uza zid. Partizani nisu shvatili šta se događa. Pera Lažetić se prvi snašao:

— Zar ćeš pucati u nas, Novice, u nas koji čuvamo selo od ustaša?

— Ako kažeš još jednu riječ — pucaćemo!

Zatim su ih svezali, njih jedanaest, konopcem kojim se vezuje sijeno. Strpali su ih u podrum, a potom su krenuli, još uvijek s petokrakama na kapama, u zasjedu iznad sela, jer su predviđali dolazak druge grupe par-

tizana, iz Zaborana. Mada od jednog do drugog sela ima cio sat laganijeg hoda, na svakoj tački se, bilo iz jednog ili iz drugog sela, može dobro osmatrati jer je teren pregledan.

Novica i njegova družina se nisu prevarili. Po podne se iz Zaborana odvojila kolona partizana i bez obezbjeđenja se uputila prema Dramiševu. Tako je upala u zasjedu i bila izložena plotunskoj vatri. Palo je deset partizana. Bili su to borci iz voda Dule Dizdarevića, koji je tom prilikom poginuo. U toj izuzetno teškoj borbi ostao je bez puške i Nenad, predstavnik Operativnog štaba za Hercegovinu. Odmah zatim su prevratnici na obližnjoj osmatračnici razoružali dvojicu drugova s kojima su takođe dotad dijelili dobro i zlo.

Tog predvečerja je iz sela Dramiševa izvedeno jedanaest vezanih partizana. Doveli su ih do jame — i tu ih pobili. Nedaleko od njih su zakopali i partizane poginule u zasjedi i na osmatračnici. Ubili su i Nedu Šimića i Branka Kosjerinu, koji je — teško ranjen u stomak — molio seljake da mu usliše posljednju želju... da ga podignu i stave uz stablo bukve. Samrtno bliјed, okrenut leđima stablu koje je obuhvatio rukama, Branko je posljednjom snagom klioao Komunističkoj partiјi Jugoslavije.

Tako je u Dramiševu poginulo dvadeset pet partizana. Jedan dio čete se ipak probio iz Zaborana i došao u bataljon. Ubijeni su od onih čiju su djecu i ognjište nesebično branili. Tih junskih dana i noći četnici su mučki pobili oko šezdeset boraca bataljona. Klali su ih na spavanju, na straži, u zasjedama, uglavnom onda kada se nije ulazilo u otvorenu borbu.

Najdramatičniji sukob je bio u Prvoj četi, koja je imala devet desetina. Te noći su četiri desetine bile na položaju, a pet, s komandom čete, u kamenoj jednospratnoj školskoj zgradi u Bijeloj, nekoliko kilometara daleko od Konjica. Kada su na položaju poklali komuniste, kao i one u selu, nedaleko od škole, ne uspjevši

da ubiju komandira čete Antu Šarića — »Radu Španca«, četnici su — uz pomoć onih koji su se neprimjetno izvukli iz škole — tiho opkolili zgradu u kojoj je sa zamjenikom komesara Stjepanom Šulentićem ostalo trideset članova Partije i Skoja.

Ošinuti iznenadnim rafalima i treskom bombi, obavijeni dimom, komunisti su, poslije nekoliko trenutaka zabune, osuli paljbu i na taj način uspjeli da prikuju napadače za zemlju. Borba oko škole se sve više razgorjevala. Među opkoljenima je bio i Meha Taso, atentator na Ferhata Kurtovića. Tog jutra je vratio četnicima nekoliko bombi koje su ubacili. Iz potkrovila zgrade student Enes Orman je smrtno pogodio Stevana Andrića, komandira četničke urote. Dalmatinac Baldo je, s puškomitrailjezom, sve češće mijenjao mjesto s kog je tukao. Izgubio je i trojicu pomoćnika. Vlatko Lazarević, zamjenik komandira čete, koji je te kritične noći preuzeo dužnost komandira u opkoljenoj školi, devetnaest komunista je zadržao u prizemlju, a jedanaest na prvom spratu pošto je probio betonski pod između prizemlja i prvog sprata, jer su ulazi bili spolja. Partizanima nije bilo teško da prepoznaju mještane s kojima su nekoliko časova ranije dijelili dobro i zlo. Četnici su pozivali na predaju, zatim su tražili samo oružje, ali su dobijali rafale i bombe. Psovali su »Turke«, a u školi su bili komunisti Srbi, Hrvati i Muslimani.

Borba se bila otegla cijel dan. Predveče su borci jurnuli kroz prozore i vrata. Čuo se poklič smrtno ranjenog zamjenika komesara Šulentića, praštale su bombe, rasplamsala se borba na život i smrt. Iz okršaja su se izvukla samo dvanaestorica partizana. I dok su se toga dana i te noći prema Tisovici, na ranije utvrđeno zborno mjesto, sa svih strana probijali preživjeli borci bataljona, Taso, Orman, Baldo i još nekoliko komunista koji su sedamnaest sati vodili borbu u opkoljenoj školi i iz nje se probili smjelim napadom, ostavivši osamnaest mrtvih komunista, iscrpljeni i ranjeni probijali su

se naprijed, pa su tako dospjeli i do pećine u selu Đajićima.

Dok se u Bijeloj vodila neravnopravna borba između partizana i četnika ja sam — ostavivši pod Ribarima nekoliko ubijenih drugova, pa i svog komesara Pašića — bezglavo bježao planinskim stranputnicama i napokon izbio na Neretvu. S odijelom na glavi preplivao sam rijeku — bio je topao junske dan — ali sam se sa druge strane morao odmah vratiti. Otuda je pucalo i ja sam tada ostao bez odijela, ostao sam samo u pocijepanim gaćicama.

Trčao sam sve brže. Tako, gotovo nag, protrčao sam i kroz selo Đajiće, nedaleko od Konjica, iznad koga su se u pećinu bili sklonili ranjeni i iscrpljeni partizani, njih devetorica. I upravo dok sam trčao kroz selo pred pećinom je stajao seljak koji je partizanima bio donio hranu i vodu.

— Ko je to? — pitao je Taso seljaka.

— Pa... ja bih rekao da je neki trkač! — odgovorio je seljak.

— A ima li broj? Pogledaj — neko je želio i da se našali, ali seljak, zagledavši se u trkača, i to je ozbiljno shvatio:

— Nema nikakvog broja. On nema ni košulje. Trči samo u gaćama. Ode prema Konjicu.

Tog mučnog junskega dana prošao sam pored mnogo stražara i patrola i trčeći upao među prve kuće u Konjicu, u prvu usputnu pekaru očekujući da tu nađem sklonište i dobijem komad hljeba. Na nesreću, bila je to vojna pekara.

— Vidi ga, majku mu lopovsku, pa to je vojni baštovan iz Mostara! — neko me je prepoznao i oko mene se ubrzo okupila gomila svijeta.

Žandari su me poveli prema kasarni, koja je bila na čuviku iznad starog mosta.

— Odakle je taj »Afrikanac«? — pitao je domobranski ljekar, koji je sa ustašom stajao na mostu.

— Iz partizana! — odgovorio je žandar.

— Hoćeš u partizane, je li, golaču? — pitao je ustaša i lupio me po glavi.

Grabio sam pred bajonetama kao da nikog nisam vido, kao da ništa nisam osjećao i shvatao šta se to sa mnom zbiva. Ali baš u trenutku kada me je ustaša udario šakom po vratu smogao sam snage da mu odgovorim:

— Udaraj, glavonja, tukli su i četnici...

Dobio sam žestok udarac, pa još jedan, pa još jedan. Tjerali su me i tukli sve do kasarne, do mračne komore u kojoj je neko muklo ječao.

U uglu do vrata ležao je Alija Vučijaković s teškom ranom na grudima. Njega i još nekoliko partizana četnici su u Blacama odveli na strijeljanje, ispalili plotun, oni su popadali, a Alija se, mada je bio ranjen, stroštao niz strmu padinu i, sav krvav, dospio u ruke žandara. Našao sam ga bespomoćnog, snaga mu je bila na izmaku.

— Je li, ti u gaćama, koliko si ih u Župi dosad pobio? — na vratima se pojavila kuharica i mlatnula me teškom varjačom po glavi. Krv je potekla, nastala je gužva u čeliji, doletio je žandar, kome je ratoborna i krupna žena odgovorila:

— Preklaću ga. Oni su me natjerali da odem iz vlastite kuće.

Sutradan me je žandarmerijski komandant u svojoj kancereliji pitao:

— Jesi li ti taj novi?

— Jesam.

— A što si išao u partizane?

— To je duga priča. Ima više razloga.

— Jesi li dovoljno hrabar da ih kažeš? Znam da se mnogi komunisti ne boje da otvoreno i drsko govore i kada su u našim rukama.

— Ja nisam član Partije.

— Da nisi, možda, njen kandidat... Šta je, čudiš se otkud znam da i to postoji. I mi smo dosad nešto naučili.

— Nisam ni kandidat.

— Onda svakako komuniste simpatišeš, jer zašto bi se onda borio zajedno s njima.

— To bi moglo da bude tačno.

— Pa... dobro, zbog čega si otišao u partizane?

— Otišao sam dobровoljno, jer su mnogi moji prijatelji bili u bataljonu.

— Jesu li oni čestiti, pošteni ljudi?

— Jesu — odgovorio sam komandantu, koji me je sa interesovanjem posmatrao.

Poslije je pisar tražio detaljnije podatke o mom životu.

— Znaš li ti, partizane, nekog Džafu? — pitao je čata.

— Znam!

— Šta o njemu znaš?

— U jednoj borbi je bio zarobljen, ali nam je pobjegao. Čuo sam da je ustaša, koljač.

— Eee, ja sam taj!

Nije me udario, začudo.

Najzad sam dospio do sreskog zatvora, u zgradu opasanu zidom visokim nekoliko metara, u jednu od šest soba u kojima su bili mještani okrivljeni za krađu i tučnjavu, a i nekoliko omladinaca osumnjičenih zbog širenja komunističke propagande, koji su uspjeli da mi ubace u samicu nešto hrane i potkošljuju.

Naveče su se na vratima pojavili policajac i jedan omladinac.

— Poznaješ li ovog druga? — pitao je policajac pokazujući na omladinca koji je stajao na vratima čelije.

Zagledao sam ga malo bolje i poznao Muju Grabovca. To sam i rekao.

— Kad se poznajete, onda i ostanite zajedno — odgovorio je stražar i ugurao Grabovca u čeliju.

Tek što je policajac izašao, Muja će ljutito:

— Lijepu mi igru namjesti! Koji te bog natjerao da kažeš da se poznajemo. Imao sam legitimaciju, nisu znali da sam bio partizan, i pustili bi me da nisi bio brbljiv, nepromišljen.

— Žaca me je iznenadio. Ovih dana kao da sam glavu izgubio — odgovorio sam prijatelju iz Mostara.

Poslije nekoliko dana u velikoj ćeliji sreskog zatvora našli su se svi partizani koji su bili u pećini iznad sela Đajića. Niko nije uspio da se spase, mada su neki uhvaćeni dvadeset kilometara daleko od nje, kada su bili u bezizlaznoj situaciji. Dok sam sjedio u zatvoru ta grupa ranjenih partizana koja je sa svih strana bila progonjena donijela je smjelu odluku: dolinom Neretve u Mostar.

Sreća im nije bila naklonjena: na svim putevima su ih vrebale četničke i ustaške zasjede i patrole. Dok su Vinko Premužić, Sulejman Leho i Šćepa Pavlović, borac čiji je otac nekoliko mjeseci ranije dao oglas u novinama da se odriče svoga sina komuniste, uspjeli da za nekoliko dana savladaju dvadeset kilometara puta i da se dovuku do Lisičića ispod Konjica, gdje su i upali u zasjedu i tako dospjeli u zatvor neposredno uoči dramatičnog događaja koji se zbio u zgradu sreskog suda, Meha Taso, Enes Orman, Omer Livnjak i ostali, idući u grupama i provlačeći se niz samu rijeku, uhvaćeni su upravo kod mosta u Konjicu, u vodi, kada su pokušavali da plivajući prođu kroz grad.

Odmah zatim je u konjički zatvor došao ustaški bojnik Boban, koji je pored Jure Francetića i Maksa Lumburića bio jedan od najkrvoločnijih Pavelićevih dželata. Vidjeli smo čovjeka koji je već dotad na duši imao stotine nevino ubijenih žena i djece, koji je i u taj hercegovački kraj došao u izviđanje za svoj novi pljen.

Boban je ušao u ćeliju a pratili su ga upravnik zatvora, trojica agenata i njegov četrnaestogodišnji »adulant«, koji je sa osobitim zadovoljstvom, udarajući no-

žem u vrat, ubijao svoje nemoćne žrtve. Upali su u ćeliju i stali nasred sobe, između deset partizana. Bilo je očevidno da su zadovoljni.

— Što se vi ne dižete? — pitao je jedan iz Bobanove pratnje ugledavši na podu Beću i Lehu.

— Oni su ranjeni, gospodine bojniče! — odgovorio je upravnik zatvora, a zatim se obratio partizanima:

— Jeste li vi, banditi, čuli za ustaškog komandanta bojnika Bobana?

— Čuli smo! — neko je promrsio.

— Sada imate čast da s njim razgovarate.

— Odakle si ti, dugajlija? — Boban je upitao Beću Trbonju, koji se pridigao.

— Iz Mostara.

— A ti?

— Iz Mostara.

— I ti si Mostarac?

— Jesam!

— A odakle si ti? — Boban se okrenuo prema meni.

— I ja sam iz tog grada.

— Dakle, svi Mostarci ... Hrvati i Muslimani. I Srbi. Bratstvo i jedinstvo, je li? Dobro ... A želi li netko od vas da bude ustaša?

Pogledali smo se i brzo, jedan za drugim, odgovorili da ne želimo ustašku uniformu.

— Neće nitko! Dobro. A tko hoće da ide u domobrane?

U domobrane? Razmišljao sam: možda je to prilika da se čovjek izvuče iz zatvora, a onda je lako. Da se javim? Pa i iz ustaša se može pobjeći. Ne, to nikako! Ni jedan dan u uniformi crnih i žutih ustaša, u redovima koljača! Ne po cijenu života, svega. Ipak, zar to nije zgodna prilika: u domobrane, zatim u partizane, bilo kuda. Ali ako je to obična prevara, Bobanova igra s premorenim partizanima?

— Sta je, zar neće nitko ni u domobrane? Hoćeš li ti, golaču? — Bobanovo pitanje me je trglo.

Zbunjeno sam gledao u drugove pokušavajući da iz njihovih očiju pročitam šta bi trebalo reći. U njihovim odsutnim pogledima ništa se nije moglo otkriti, i ja sam napokon odgovorio:

- Pa... mogao bih u domobranstvo.
- A ti? — upravnik je redom pitao.
- I ja ću se javiti u domobranstvo.
- Da... Da... Da...
- A ti? — zastao je pred plavokosim mladićem.
- Ne, ne želim da budem domobran.

Boban mu je sa interesovanjem prišao:

— Izgleda evo jednog ortodoksnog komuniste. Jesi li i ti iz Mostara?

- Ne, ja sam iz Ljubuškog.
- Gle, gle... iz mog kraja. Kako se zoveš?
- Enes Orman.
- Šta si radio do dolaska u partizane?
- Studirao sam medicinu u Beogradu.
- Šta ti je bio stari Alefendija Orman, kotarski načelnik u Ljubuškom za vrijeme stare Jugoslavije?
- Otac.
- Pa mi smo zemljaci i poznanici! Kotarski načelnik i njegovi policajci su me i otjerali u emigraciju. Znači, i tvom ocu mogu da zahvalim što sam postao ustaša. Dobro, a zašto nećeš u domobrane?

— Za mene je svaki vojnik u našoj zemlji koji ne nosi petokraku — neprijatelj, okupator ili njegov saradnik. Ako se treba boriti, onda to mogu samo pod našom zastavom.

— Ti si, svakako, komunista, komesar? — pitao je Boban.

— Da, ja sam član Komunističke partije Jugoslavije. Jedan iz pravnje potegao je pištolj, ali ga je bojnik spriječio:

— Ne! Ovo je junak. Borben i otvoren. A ja takve poštujem i... s posebnim apetitom koljem. I ovi, svi

odreda, misle kao i on, ali im nedostaje njegova hrabrost. Izvolite, komesare, zapalite.

Orman je odbio ponuđenu cigaretu. Dok je bojnik razmišljaо šta da radi jedan od agenata je pitao »adu-tanta«, žutokljunca:

— Jure, koliko si ovakvih partizana i komunista do-sad preklao?

— Nisam ih brojao.

— Nisi ti, momče, ni video partizane — odgovorio je Meha Taso još ne shvatajući u kakvoj smo situaciji.

Boban je i dalje bio miran, odmijeren:

— Iako ste zaslužili da vas odmah izvedem na stri-jeljanje, sačekat ćemo koji dan i vidjeti kuda ćemo s vama. Vi ste, rekao bih, zanimljive, nesvakidašnje zvjerke.

Događaji su se nizali brže nego što smo očekivali. Sutradan izjutra jedan skojevac iz Konjica, kome je policajac bio neki dalji rod, ušao je u sobu i rekao Ormanu da su iz Mostarskog bataljona dobili pismo ko-jim se traži da zarobljeni partizani na ceduljicu napišu svoja imena i prezimena kako bi se tačno znalo ko je u zatvoru. Zbog čega se to traži — omladinac nije znao da odgovori. Drugovi su se brzo potpisivali, ali kada je došao red na mene odgovorio sam:

— Napišite samo »Militare«. Možete staviti i »Trkač«, kako ste me vi ovdje nazvali. Oni će gore, ako im treba, pogoditi ko bi to mogao biti.

— Zašto se bojiš da napišeš ime i prezime?

— Zato što mi je to sumnjivo. To nisu čisti računi, već neka opasna igra.

Dolazak omladinca je potisnuo priče o Bobanu i raspravljanje o tome da li je bilo opravdano prijavljuvanje nekolicine u domobranstvo, jer je sve više na nas prelazio Tasin optimizam.

— Uvjeren sam da će nas drugovi osloboditi. Ko hoće da se sa mnom opkladi? — pitao je Taso.

— Izgubićeš opkladu. To su samo naše želje — odgovorio sam. — Čete su doživjele težak udarac četničkom izdajom i ko zna šta je ostalo od bataljona. A i grad je pun vojske. Zatim, pogledaj zid, katacne, policajce...

— Ako je ostala i trećina u bataljonu, oni nas neće zaboraviti, napustiti. Nisu badava tražili da tačno znaju ko je sve u zatvoru. Ja vjerujem u moj bataljon.

Oduševljenje je splasnulo kada su tog popodneva Beća, Leho, Premužić i Baldo Basarić odvedeni, čvrsto vezani, prema Sarajevu.

— Bobanova igra je već počela! — pokušavao sam da povedem razgovor sa drugovima u ćeliji, ali niko mi ništa nije odgovorio.

Predveče su iz Mostara došle u posjetu sestra Mehe Tase, žena Muje Selimhodžića — Babića i Livnjakova majka. Bilo je i plača, a i sumnjivih vijesti:

— Čuli smo da će sve Mostarce koji su se vratili iz partizana a uhvaćeni su ubrzo pustiti iz zatvora. Zato budite pažljivi, ne pravite gluposti.

— Meha... ti imaš svoj pravac... Ti slušaj svoj glas!

— rekla je Tasina sestra, i posjeta je završena.

Ne znam ko mi je u zatvorsku sobu proturio bijelu košulju, bijele pantalone i bijele cipele. Ležalo je to pored mene kao odbačene krpe, nešto što je suvišno, nepotrebno, jer u ćeliji mi je zraka nedostajalo. Sjedio sam u gaćicama zijevajući kao riba na suhom, bez želje da govorim. Tugovao sam za svojim baštovanskim širinama, jutarnjom svježinom zelenih i bujnih bašta, za potocima i kanalima u kojima sam u ljetnoj pripeci kvasio i rashlađivao noge. Možda sam i zbog toga teže od drugih podnosio zagušljivi zatvorski bunker, smrad »kible«, užasnu ljetnu sparinu, vonj znoja, tišinu i tamu sobe, pa i razgovor drugova.

U međuvremenu dok smo u konjičkom zatvoru nađali o svojoj sudbini, dvadeset i nekoliko kilometara

daleko od nas, na ograncima Prenja, na Crnom polju i Tisovici odmarala se oko tri stotine boraca bataljona.

Kada se u tom prenjskom bivaku doznao da su u konjičkom zatvoru mnogi zarobljeni partizani, borci udarne desetine su brzo skovali plan: trebalo je, odmah, upasti u zatvor i osloboditi drugove. Bili su duboko uvjereni u to da ih ne mogu ostaviti bespomoćne. Kasnije im je Laca pričao da su svoj predlog o napadu na zatvor sveli na tri rečenice:

— Od svega je najvažnije jedno: tamo su naši drugovi. Oni vjeruju u nas, u svoje drugove, suborce. Oni su se borili za bataljon, a sada se za njih mora da bori — bataljon.

Članovi štaba bataljona su se dugo dvoumili oko toga šta da odluče. Napad na zatvor u gradu koji je bio prepun vojske, bez prethodnih priprema, gotovo da se graničio s avanturom i nepromišljenošću, bez obzira na to što je desetina bila sposobna za izuzetno drske i smjele diverzije. Istina, uspješno izvedena akcija imala bi ogroman značaj za bataljon, pogotovo u prilikama u kojima su borci bili. Bila bi to njihova velika moralna pobjeda i novi podsticaj ne samo simpatizerima u gradu već i borcima desetkovanih četa. U tome je i bio sav značaj akcije. Sve je to dobro, ali — pitali su se drugovi — da li se u grad prepun vojske mogu poslati najbolji borci, čija bi pogibija značila velik udarac za bataljon.

Napokon je odluka donesena: petorica boraca — Meha, Laca, Čimba i dvojica Konjičana, Safet Alagić i Abdulah Lugić, njima svojstvenim lukavstvom, drskošću i spretnošću uvući će se u zatvor i ako je moguće bez borbe osloboditi zatvorene drugove.

— U pismu je neko stavio samo... »Trkač«. Ko bi to mogao biti? — pitalo je Laca grabeći prema Konjicu.

— Vidjećemo. Mora da je neki ilegalni radnik, partijac. To mu je, sigurno, pseudonom — odgovorio je Meha ...

Gdje li je sada, ove noći, Meha Trbonja da vidi moju crnu modricu, ožiljak koji na mom licu ostavi moj čuvar, podoficir kojeg je zbulila riječ »pseudonim«? Ovdje, u mostarskom partizanskom zatvoru, meni očigledno više nije dozvoljeno ni da pomenem svoje partizanske puteve, svoje ratne nevolje, nezaboravnu noć oslobođenja iz ustaškog zatvora u Konjicu. Noć u kojoj je udarna grupa poslije usiljenog marša oko pola noći i usred grada pregazila Neretvu i uputila se prema zatvoru u kojem smo brojali sate...

Dok su te noći italijanske i ustaške patrole bdjele praznim ulicama i usnulim gradom, Mehina grupa se preko bašta i plotova dokopala limarske radnje, iz koje su izvučene merdevine i alat za obijanje katanaca i čeličnih vrata. Borci su se zatim dohvatali širokog zida, odakle su u unutrašnju stranu spustili merdevine. U zatvor su ušli Laca, Meha i Alagić, a Cimba i Lugić su čuvali prilaze zatvoru.

U prvoj čeliji, koja je, mimo njihovog očekivanja, bila otvorena, naišli su na četvoricu zatvorenika. Imali su jastuke i jorgane i čvrsto su spavalii.

— Ovi sa sviljenim jorganima nisu naši, neka i dalje leže! — rekao je Meha i produžio zatvorskim hodnikom.

Bila su to u stvari četiri skojevca, kojima su roditelji donijeli posteljinu i koji su ubrzo, pošto su ih poslije nekoliko dana oslobodili proletere, stupili u partizanske jedinice. Poginuli su kao borci Narodnooslobodilačke vojske. Te ljetne noći udarna grupa ih je ostavila u zatvoru zbog njihovih sviljenih jorgana.

U susjednoj čeliji su naišli na mještane koji su tih dana bili zatvoreni.

— Gdje su zarobljeni partizani? — pitali su s nestripljenjem.

— Ko to lupa? — čuo se stražar iz male stražarske sobe sa drugog kraja hodnika pored koje je stajao desetar Meha s kamom u ruci. Očito osjetivši opasnost, blizinu smrti, stražar je, prestravljen, začutao.

Katanac na ćeliji u kojoj smo bili zatvoreni još nije bio ni pukao a iznutra se čuo glas Mehe Tase:

— Danas smo se kladili da ćete doći!

Grozničavo iščekujući da se vrata ćelije širom otvore, neko u sobi je dobacio:

— Ej, »Trkaču«, spremi se za novu trku!

Otud, iz hodnika, desetar Meha je zvao brata Beću ne znajući da mu je brat sa trojicom drugova dan ranije odveden u Sarajevo.

Safet Alagić je imao više sreće. U ćeliji je našao svoju ženu Hibu, čiju su djecu prijatelji čuvali u gradu. Ali Hiba nije željela da napusti ćeliju. Sklopljenih ruku je molila muža i Lacu da je ostave u zatvoru, da je prepuste sudbini.

— Preklinjem vas, ostavite me. Ako me izvedete, pobice mi djecu.

— Spasićemo i djecu! — odgovorio je Safet i svoju uplakanu i preplašenu ženu, koja je bila u dimijama, iščupao iz ćelije i odveo do merdevina.

Laca je legao na zid i brzo spustio ženu u dimijama, koja je pala na kokošinjac, a zatim u poširoku jamu. Kada je otvorila oči ugledala je Abdulaha Lugića, naoružanog komšiju. Ubrzo su na zid izbili i oslobođeni partizani.

Uzbuđen dolaskom vjernih prijatelja, iščekujući prasak pušaka zatvorskih stražara i uzbunu u garnizonu, u opštem metežu u sobi i u zatvorskom hodniku zaboravio sam da navučem potkošulju ili košulju, pantalone i cipele koje su kao hrpa starudija ležale u čosku ćelije. Iz začepljenog, odvratnog bunkera, ispao sam u jednom skoku i u jednom dahu, osluškujući glasove drugova šta treba da radim, kuda da krenem. Neko me je povukao hodnikom i ja sam se iznenada našao u zatvorskom dvorištu. Ugledao sam merdevine i Lacu kako čući na širokom zidu. Svježina vedre ljetne noći i prostor bez rešetaka snažno su me povukli naprijed, i činilo mi se da bih visoki zatvorski zid iz zaleta pre-

skočio. Ipak sam se, kažu, sporo i nevješto peo merdevinama, bauljaо zidom. Nisam više imao kad da razmišljam o tome da li će moj skok na krov kokošnjca odjeknuti prijeteći, da li će uzbuniti stražare, šta će dalje biti.

Prebrojavali smo se na obali Neretve. Nedostajali su Meha, i dvojica drugova iz zatvora — Livnjak i Babić. Upravo dok smo se dogovorili o tome gdje da ih tražimo, iz pomrčine je ispaо Meha. Zadržao se u traženju izgubljene kape.

Ni trenutka se više nije moglo ostati u gradu. Grupa je krenula niz Neretvu, ka bataljonu...

— Ti si, dakle, taj ilegalni radnik, drug »Trkač«? Kada si sumnjaо da ćemo doći, dobićeš odijelo tek kada ga sam nabaviš u borbi — Ćimba me nije ostavljaо na miru.

U toj ponoćnoj koloni izgledao sam gotovo sablasno. Obučen samo u donje, bijele gaće, iscrpljen i pregladnio, neobrijan, uzbudjen svim što se te noći dogodilo, grabio sam kao nevoljnik koji je pobjegao s ustaške ili četničke jame, ispod noža, isprepadan i jadan. Laca je to zapazio, prišao mi i pružio kaput. Odbio sam da navučem njegov kaput. Odgovorio sam mu da je dosta što je stavio glavu u torbu spasavajući nas, da ću se sam, ne zato što je to Ćimba rekao, u prvoj borbi snabdjeti odijelom i oružjem.

U logoru sam zatekao potpuno izmijenjeni štab bataljona. Novi komandant, Nenad Vasić, dao mi je pušku i košulju, borac Omabašić hlače, a Luka Knežić džemper i kapu.

U našem prenjskom bivaku, u desetkovanim bataljonom situacija je bila neizvjesna. Nije se znalo šta se dešava u Hercegovini, kako se razvija neprijateljska ofanziva, kuda bi trebalo krenuti, šta da se radi, koje su partizanske snage sačuvane u četničkim pućevima. Čulo se i to da od Zelengore i Kalinovika nastupaju ogromne, do zuba naoružane četničke i italijanske sna-

ge i da redom čiste teren i kolju sve što je protiv njih.

Na bataljonskoj konferenciji sjedio sam naoružan i odmoran. Sa ostalim borcima slušao sam članove štaba bataljona o našem novom zadatku. Na Prenju i na našem starom terenu oko Boračkog jezera, bar za izvjesno vrijeme, dok narod ne uvidi da su ga četnici i Italijani prevarili, ne možemo više ostati, tim prije što se može očekivati veći četnički napad. Zbog toga, rečeno je, mi moramo da napadamo i da djelujemo na terenu na kome nije bilo partizanskih jedinica i na kome je narod nezadovoljan Nezavisnom Državom Hrvatskom.

— Očekuju nas ogromne teškoće i velika neizvjesnost — govorio je komandant bataljona. — Ko ne može da podnese najsurovija iskušenja, da danima ne jede i gotovo ne spava, neka izađe i preda oružje.

Čutali smo. Niko se nije htio rastati od bataljona, ma šta da ga čeka u partizanskoj koloni.

Nekoliko dana ranije komandant je smogao snagu da pode od borca do borca i izabere njih davedeset pet koji, prema ocjeni štaba, nisu mogli da nastupaju novim putevima bataljona. Iako niko od izdvojenih boraca nije želio da se prepusti opasnostima koje su ih čekale na putu u Mostar, naređenje se moralo izvršiti. Potpuno iscrpljeni omladinci su pokušavali da se u grupama, neprimjetno, spuste u grad, ali su gotovo svi uhvaćeni u okolini Mostara i internirani u koncentracione logore na Mamuli i Prevlaci.

Štab je zatim odlučio da, kud kod krenuli, moramo ići sa komorom, u kojoj je bilo četiri stotine ovaca, volova i krava. Znalo se da za izvršenje tog zadatka postoji pogodan pravac — Ostrožac i u njemu most preko Neretve. Trebalо je da se prebacimo na drugu obalu rijeke i zađemo u prozorski srez, gdje su se očekivali bolji uslovi za borbu, sređivanje i jačanje bataljona.

Petog jula naveče tri desetine su krenule prema usnuloj varoši. Uvjeren da u široj okolini nema partizana, neprijatelj je gotovo sve svoje snage koncentrisao u

Konjicu, ostavljajući u Ostrošcu oko četrdeset žandara i domobrana.

Bio sam u grupi sa Nadom Bajat i Rosom Vrećom. Uspjeli smo da pregazimo Neretvu i izbijemo pred bunker u kojem se nekoliko domobrana uveliko kockalo.

Kada se oglasio prvi rafal, negdje na drugoj strani varošice, moja trojka je grunula u zadimljenu bunkersku prostoriju i pozvala domobrane da se predaju. Iskrivljenih lica i s kartama u rukama podignutim uvis domobrani su molili da ne pucamo, uvjeravajući nas da već dugo očekuju partizane da im predaju oružje.

Na prepad i bez žrtava su razoružani i drugi neprijateljski vojnici u varoši, odnosno mnogi su pobegli otisnuvši se po okolnim stranama.

Sutradan se, otud od Konjica, začula potmula topovska tutnjava. Dva dana kasnije, bio je 8. jul, saznali smo da su Konjic oslobodili srbijanski i crnogorski proleteri, da su na više mjesta porušili željezničku prugu od Konjica do blizu Sarajeva.

Dok su komesar bataljona, desetar Meha, Laca, Cimba, Lugić i borac Popadić iz Bileće biciklima užurbanu odmicali prema oslobođenom Konjicu, ja sam u štabu bataljona bio na raportu. Traženo je da objasnim kako se moglo dogoditi da moja patrola, držeći zasjedu na putu Konjic—Ostrožac, ispusti iz ruku Ivu Zeleniku i dvojicu njegovih prijatelja, koji su u organizaciji mostarske ustaške mladeži došli na zabavu u Konjic, ali ih je napad proletera na grad natjerao da se pješice upute svojim kućama. Ivo Zelenika je rado pričao kako ima brata u Mostarskom bataljonu i kako on, eto, ne ma razloga da se plaši partizana. Ne obraćajući osobitu pažnju na njih, desilo se da sam u Ostrožac došao bez bjegunaca iz Konjica. To sam ispričao drugovima u bataljonu, ali sam odmah zatim morao da se javim u štab bataljona.

— Zar nisi znao da je Ivo Zelenika zaslužio da se izvede pred narodni sud? — pitali su me u štabu.

— Znao sam samo toliko da je u omladinskom ustaškom pokretu i da mu je stariji brat, Ante, omladinski rukovodilac našeg bataljona.

— Pa?

— Pa ništa. Ako je grešnik, odgovaraće kad — tad.

Izašao sam iz štaba uvjeren da će me ubrzo razoružati i izvesti pred sud, tim prije što je to bio moj drugi teži prestup. To nisu propustili da mi kažu, mada sam taj svoj prvi grijeh iskupio stavljajući život na kocku. Bilo je to u Bjelimićima, kada sam se poslije borbe s ustašama po kazni vratio u selo i zapalio ustašku kuću, više slučajno izbjegnuvši smrt. Ipak mi to nije zaboravljeno.

Očekivao sam novi raport i novu kaznu. Znao sam: borci koji su zbog sličnih grešaka pozivani u štab bataljona u Glavatičevo najčešće su očekivali posljednju, surovu kaznu. Omladinac Ahmed je strijeljan samo zbog toga što se iz svoje prve borbe vratio bez puške. Planuo je plotun i omladinac je pao. Partizan Ethem, optužen da je nedozvoljeno prisvajao hranu i slao svojoj porodici u Mostar, pa i seljacima u Zijemljima za koje se smatralo da su četnički nastrojeni, pokošen je plotunom ne dovršivši svoje gorko preklinjanje i uvjerravanje da uzalud gubi život. Tragično je izgubila život i djevojka Suzana. Rečeno nam je da je živjela nedozvoljenim životom. Pamtio sam i druga strijeljanja, mnoge nemirne noći pojedinih seljaka za koje se vjerovalo da su naklonjeni neprijatelju. To je takođe unijselo nemir i dosulo ulje na vatru koja je već ranije podložena izdajničkom rabotom i težnjama okupatora da razbije jedinstvo pokreta.

Susret našeg bataljona sa srpskim i crnogorskim proleterima odvukao je, srećom, štab bataljona od namjere da me ponovo pozove na raport.

Ubrzo su iz Konjica stigli Livnjak i Babić, koji su u noći kada smo oslobođeni iz konjičkog zatvora ostali u zatvorskim hodnicima. Ostali su u zatvoru očekujući da će biti oslobođeni kao povratnici iz partizana, kako su to već govorile Babićeva žena i Livnjakova majka. Napadom proletera na Konjic oni su oslobođeni, a zatim su se s desetinom vratili u bataljon.

Oslobođenje Konjica je valjda najradosnije dočekala porodica Alagić. Majka Hiba je na seoska kola stavila djecu i otisnula se ka selima oko Prozora. Tu su i dočekali nove neprijateljske ofanzive.

Ponovo sam se našao u četi, na položaju, u patrolama i na »mrtvim stražama«, u novim čarkama s ustašama i seoskom milicijom oko Prozora, Bugojna, Pošušja i Duvna.

Bio sam puškomitraljezac u desetini Živka Pape Henčija, posebno zadovoljan što u akcije idem zajedno sa Mehom Tasom i drugim borcima Druge čete — Ibrom Elezovićem, Hilmom Hakalom, Šerifom Ombašićem, Racom Ivanišević, Zejnom Husković i ostalima.

Mada su u to vrijeme borbe bile uglavnom rijetke, u čarkama sa ustašama moj puškomitraljez se često oglašavao. Nastojao sam da moji mitraljeski rafali ne tuku uprazno. Uostalom, da moje oko i ruka nisu najčešće pronalazili neprijateljeve ciljeve, da nisam bio među boljim bataljonskim rišandžijama, na mom ramenu se puškomitraljez ne bi dugo zadržao. Skinuo bi ga već poslije prve borbe Meha Taso, junak koji je obično gađao uz devizu: metak — pogodak. Možda je upravo zbog svoje upornosti i junaštva Meha Taso i ostao smrtno pogoden u proboru iz sela Gračanice kod Gornjeg Vakufa. Pao je u našem jurišu iz opkoljenog sela, gdje je zarobljena i ubijena i Hana Kolukčija. Sibao sam svojim rafalima pokušavajući da pročistim Tasi odstupnicu, ali bombaš i atentator Meha nije uspio da izbjegne obruč i smrt.

Upravo u vrijeme formiranja Desete hercegovačke brigade, u kojoj je naš bataljon dobio naziv — Treći (Mostarski) bataljon, kada se svako neizvršavanje na-ređenja starješina veoma strogo kažnjavalo, sve do oprاشtanja od ovoga svijeta, desilo se da sam poslije izuzetno napornog zadatka i dugotrajne »mrtve straže«, tek što sam, potpuno iscrpljen, stigao u logor, dobio zadatak da sa udaljenog izvora donesem vodu za svoj vod.

Odbio sam da izvršim taj zadatak. Smatrao sam da su ostali borci odmorni jer nisu bili na dužnosti, i da komandir ne može tako samovoljno da donosi odluke. Komandir voda me je nekoliko trenutaka, iznenađen, posmatrao. Kada sam ponovo odbio da izvršim naredbu, kresnula je surova i ponižavajuća prijetnja. Kao da mi se pamet pomračila, podigao sam puškomitraljez i pritisnuo okidač. Kao u magnovenju, osmotrio sam desetara Henčija kako, panterskim skokom, hvata za cijev puškomitraljeza. Rafal je ošinuo i zaparao iznad vodnikove glave, odgulivši komad bukove kore. Komandir se ispod bukve digao bliјed kao smrt. I borci voda su bili potpuno zburnjeni. Stajali smo tako nekoliko trenutaka, a onda mi je neko istrgnuo puškomitraljez.

Bilo je to u selu Studenim Vrelima kod Posušja.

Presudu sam očekivao u podrumu kuće u kojoj je bio štab bataljona. Ne znam koliko je trajalo saslušavanje boraca desetine, komandira voda i desetara, kako je tekla istraga, ko je bio član komisije. Začudo, mirno sam čekao da škljocne katanac, da ugledam puške i stanem pred sud.

Kada sam negdje kasno u noć ušao u polumračnu prostoriju u njoj sam zatekao članove štaba bataljona i doktora Izidora Papu. Kratko i određeno sam odgovarao na pitanja. Tada me je doktor Papo iznenada »kvrcnuo« komadom letve po koljenu desne noge, koju sam naglo povukao.

— Zini! — rekao je doktor Papo.

Zinuo sam, a odmah zatim sam osjetio udarac u koljeno lijeve noge. Poskočio sam.

— Sjedi i budi miran! — viknuo je Papo gledajući me prodorno u oči.

Pošto mi je »zavrnuo« jedan i drugi očni kapak, Papo je nešto promrsio. Zatim sam izšao iz štaba. Ukratko: kada su me pustili iz podruma, doktor Papo me je dočekao i odveo u svoju ambulantu. Umjesto priče o tome da sam spasen smrtne kazne, saopštio mi je da sam postavljen za ekonoma bataljonskog saniteta. Trebalо je da dužnost preuzmem od omladinca Brkića »Lebra«.

Ubrzo sam saznao da me je upravo on, doktor Papo, iščupao iz kandža smrti. Dokazao je da je moј nepomišljen i neodgovoran napad na komandira voda, i to baš u vrijeme kad je svaki borac veoma dobro znao kuda vode čak i bezazlenija neposlušnost i nedisciplina, posljedica mog nervnog rastrojstva i neshvatanja opštih prilika u kojima sam se našao. Nije zaboravio ni udarac koji sam dobio u konjičkom zatvoru, susret s krvnikom Bobanom, dramatičnu noć bjekstva i maršrutu koju sam prešao grabeći samo u donjim, pocijepanim gaćama. Zatim, utvrđeno je i to da nisam bio jedini grešnik u tom nemilom sukobu. Jednom riječi, ponovo sam se našao u bataljonskoj koloni, mada bez svog puškomitraljeza.

Veoma dobro pamtim i sukob koji mi je mogao donijeti tešku nevolju. U borbi sa ustašama kod Vukovskog, nedaleko od Bugojna, sekretar štaba bataljona, predratni komunista i mitrovački robijaš, pošto se iz borbe vratio bez pisaće mašine, prisiljavao je, pištoljem, jednog Trebinjca da se vrati na pošumljeni vis i donese jedinu bataljonsku mašinu. Pošto sam se zatekao tu, nisam mogao otrpjeti a da sekretaru ne kažem:

— Ne, on neće ići! Ti si ostavio mašinu i sad idi po nju. To je tvoje jedino oružje!

Mašina je ipak ostala na položaju. Mada se u četvrti prepričavao taj događaj, na raport me niko nije zvao...

Da, tako je bilo te jeseni četrdeset druge. A danas, da li danas nekadašnji sekretar štaba, oficir Ozne, pamti tu noć našeg sukoba? Da li nekadašnji komandir voda i danas pamti rafal koji je ošinuo iznad njegove glave? Zašto je Husa Orman, moj prijatelj s kojim sam pune tri ratne godine neposredno sarađivao, učestvovao u mnogim akcijama, zašto je u Okružnom sudu dočekao moje hapšenje? Zašto me nije zaštitio, rekao koju riječ? Ko je izdao naredbu vođi patrole da me doveđe u zatvor, da me mostarskim ulicama provode kao zlikovca?

— Zašto te hapsim? Ne znam. Rečeno mi je samo toliko da te pronađem i privedem u Okružni sud. Tamo te čekaju oni koji te znaju i njih pitaj sve što hoćeš! — odgovorio mi je vođa patrole kada je banuo u moju kuću.

— A ti, ništa? — pitao sam.

— Ništa, nego šta?

— Dobro, prijatelju, zar možeš uhapsiti druga, viđiš li ovu petokraku, a da ne pitaš zašto, zbog čega čovjeka hapsiš?

— Mogu, nego šta! — ponovo je dočekao vođa patrole.

Cuteći smo se približavali »Čelovini«. Prije nego što smo prešli prag zatvorskog ulaza, vođa patrole je rekao:

— Ako si pošten, saslušaće te i pustiti, možda već danas.

Danas je trideseti dan kako ležim u ćeliji, uzalud očekujući prijatelja i isljadnika. Da li ću ovdje, u ćeliji, susresti nekadašnjeg sekretara štaba bataljona? Možda i komandira voda? Ne znam, volio bih da je to moja zabluda, moja neopravdana sumnja, ali — još dobro pamtim jesen četrdeset druge, sukobe i raporte u bataljonu, jutro kada su mi saopštili da idem iz bataljona,

da idem negdje u pozadinu, možda u Prozor, možda za nekog magacionera ...

Otišao sam iz bataljona kao da više nisam bio potreban, čak ni kao ekonom ni kuhar. Razmišljao sam: da li sam i dalje borac, partizan, da li sam uopšte komе potreban.

Desetak dana kasnije, brojeći dane besposlen u selima nedaleko od porušenog Prozora, saznao sam da su članovi štaba Mostarskog bataljona zbog grešaka smijenjeni sa položaja i kao borci upućeni u jednu dalmatinsku brigadu. Borci nisu zaboravljeni sukobe štaba sa pojedinim partizanima i mještanima, ni omladince koji su udaljeni iz prenskog bivaka, ni izvjestan strah koji ih je, mjesecima, sprečavao da se smjelije suprotstave samovoljnim odlukama pojedinaca; nisu zaboravljene prilike u kojima je smjelija kritika rada rukovodećeg jezgra mogla da dovede do nepoželjnog zapleta i raspleta, baš tako se govorilo na bataljonskoj konferenciji, pred komisijom višeg štaba. Sve do tada нико nije imao hrabrosti da javno kaže zašto se u bataljonu primjenjuju dva mjerila za gotovo istovjetne greške: omladinac Ahmed je strijeljan odmah pošto se iz prve borbe vratio bez puške, a član štaba koji je u borbi takođe ostao bez puške pozvan je na odgovornost tek kada je viši štab saznao i za tu njegovu grešku, posred drugih koje su se prikupile.

Slušao sam priče o bataljonu, kuriri su dolazili i odlazili, ali ja kao da više nisam želio da pratim njegove puteve, četne i bataljonske konferencije. Bio sam već odgurnut i zaboravljen, obilježen kao nervno rastrojen, uz svaki nalet aviona plašljiv do komičnosti — zabilježeno je to i u bataljonskom »vrapcu«; ostao sam magpcioner, seoski dučandžija na terenu Ramskog partizanskog odreda, partizan bez oružja, pozadinac kakih je bilo u svakom zaseoku, u svakom naviljku kuća, zbunjen i preplašen došljak od koga se ništa osobito

nije moglo očekivati, građanin koji je često doživljavao poniženja.

— Ti si najobičniji zabušant, eto ko si i šta si. Pušku treba tebi u šake — pa na front, a ne da se ovdje izležavaš i da unosiš smutnju među nas — jednog oktobarskog jutra sasuo mi je u lice ugledni mještanin, otac jednog partizanskog komandanta, kome nisam izdao, mada je imao priznanicu, nekoliko kilograma eksera za njegove kućne potrebe.

Bila je to posljednja kap gorčine koja je sve ono što se dotad u meni prikupilo naglo razbuktala i dovela do odluke da svoju magacionersku dužnost, na kojoj sam vrijeđan, odmah napustim i da krenem u Mostar.

— Imaš pravo, brko. Evo tebi ključ, a ja odoh svojim putem — odgovorio sam uglednom seljaku utrpavši mu u ruke ključ težak valjda kilogram, kojim sam zaključavao naš magacin.

Držeći ključ u ruci na magacinskom pragu, iznenaden i zbumjen, seljak je u sav glas dozivao:

— Vrati se, čovječe božji!

Za novac koji sam imao kupio sam sepet jaja; natukao sam fes i otisnuo se prema Ostrošcu. Uz put sam na poluoslođenoj teritoriji naišao na Ibrici Alikalfića i Bratu Cišića, naoružane terenske političke radnike. Ne krijući kuda i zašto idem pitao sam ih:

— Ako sam četrdeset prve dobrovoljno, svojom voljom izišao na oslobođenu teritoriju, u bataljon, zašto i sada ne mogu, sad kad sam nezadavoljan, uvrijeđen, zašto i sada samostalno ne mogu da odlučim šta da radim i kuda da krenem?

— Mada si bio magacioner, ipak si ostao vojnik, položio si zakletvu... — rekao mi je jedan od njih.

— Zakletvu nisam položio. Ja sam je ispisao sam, u svojoj duši, u srcu. Svoj odredski, dučandžijski posao ostavljam drugima, a ja odoh ondje odakle sam i došao.

— Za omladince u kvartu, zapamti Hama, ti više nećeš biti, htio to ili ne, samo vojni baštovan, pošten

i bezbrižan, već prije svega partizan koji je samovoljno napustio svoje drugove. Eto, u tome je tvoja greška. To je opasnost koju ne sagledavaš.

— Kakva opasnost?

— Ne zaboravi da i u okupiranom Mostaru čeka partizanski ilegalni narodni sud.

— Ako nema drugog posla, ako sam mu i ja opasan, sumnjiv, neka čeka.

Otisnuo sam se ka Mostaru iako sam znao da će se moja samovolja — moj put označiti kao put anarchiste, potpuno nedisciplinovanog partizana koji nije svjestan posljedica svoje odluke, možda i veličine borbe koja se vodi. Ali — zar i borce Mehine grupe, kada su četrdeset prve izbili na oslobođenu teritoriju, u komandi čete nisu nazvali avanturistima i anarchistima? Ipak se ubrzo pokazalo kakvi su borci. Istina, oni nisu krenuli mojom stazom. Da li je to zaista bila moja gruba nepromišljenošć, korak anarchiste ili korak uvrijeđenog, ne znam. Pogotovo to nisam znao kada sam se te jeseni, grabeći prema Ostrošcu, pridružio seljaku koji je tjerao konja natovarena sepetima krušaka. Pred varošicom nas je dočekala italijanska straža. Trebalо je preći nevelik drveni most, ali konj je zapeo pa ni korak da se pomakne. Vojnici su nam pomogli da konja naprsto donešemo na most.

Umjesto propusnice s pečatom, Italijanima sam dao nekoliko kilograma krušaka, seljak je ćutao, i mi smo ubrzo stigli u Ostrožac. Jedan Mostarac, mesarski radnik, čije ime ni danas ne znam, sklonio me je kod svog gazde, mesara u varošici, uvjeravajući me da će sve bit u redu do dolaska voza. Uveo me je u prostoriju iza mesare i zaključao. Kada je poslije dva ili tri sata brava škljocnula, sav preznojen i isprepadan pomislio sam da su to žandari sa bajonetima. Umjesto njih ugledao sam Mostarca. On me je odveo do stanice.

U vozu sam naišao na Dervišu Rebac, majku četvoricice skojevac i partizana, koja je brzo shvatila da sam

putnik bez propusnice i legitimacije. Prateći žandara koji je od putnika tražio legitimacije, prelazio sam iz vagona u vagon, izbjegavajući susrete s konduktomerom. Izbjegao sam i peron mostarske željezničke stanice. Izšao sam na suprotnu stranu i, provlačeći se između kompozicija, izbio u baštu Beće Čemala.

Noć se bila uveliko spustila kada sam krenuo gradskim ulicama. Bio je kraj oktobra četrdeset druge. Hladan sjeverac je brisao gotovo pustim ulicama grada.

U kući očeva brata i njegove žene, gdje sam sa sesetrama godinama živio i gdje sam odrastao, dočekali su me sa zebnjom, usplahireni.

Opustivši otečene noge, pitao sam da li su me tražili, da li je domobraska komanda slala patrole i potjere, šta se o mom nestanku govorи u mahali.

Niko me nije tražio. Domobraska komanda je nasha i novog baštovana. Moj starješina, satnik, premješten je iz Mostara.

Moja rodica skojevka, koja se tu zatekla, zabrzala je:

— Naši znaju da si u partizanima, a nekim smo rekli da si otišao u Srem na vojnu ekonomiju. A sada ti nama reci: jesu li te potjerali, da li si došao samo nakratko, ili si pobjegao?

Ne znam. Postaraj se, bolje je, za kakvu pitu, donesi duhanu.

Tu se nisam dugo zadržao. Kada sam poslije desetodnevnog predaha prešao rodbini u susjednu ulicu, domaćica je već sutradan zakukala:

— Mene je, brate, strah od tebe. Ti debelo kašlješ, nastradaćemo. Vidiš... teška su ovo vremena.

To nije trebalo ni da mi kaže. Mada iz sobe nisam izlazio, znao sam da je grad prepun Italijana, domobrana i ustaša, a sve češće su se vidale i četničke starješine, Dobroslav Jevđević sa svojim tjelohraniteljima.

U to vrijeme je glad uveliko bila pritisla građane. Na Tepi, gradskoj tržnici, mogla se nabaviti samo repa, koju su građani zvali »viktorija«. Poslije prekida pruge

i mostova, jula četrdeset druge, građani su sve ređe išli u »promidžbu« — u nabavku hrane, koju su u Bosni kupovali za prokrijumčareni duhan, jer su ionako bezvrijedne kune u toj trampi u većini slučajeva bile nepotrebne. U takvim prilikama, kad su se i imućnije porodice teško prehranjivale, kada su se kukuruz i grah sve teže mogli nabaviti i na crnoj berzi, moji siromašni rođaci su me svakog novog jutra dočekivali sve mrzovljnije, bez osobite volje da razgovaraju, očekujući da se izgubim bilo kud.

Njihovo strahovanje se još više pojačalo poslije hapšenja mnogih građana. Bilo je to novembra četrdeset druge, pošto je cito grad osvanuo »okićen« огромnim parolama koje su bile ispisane na stotinama kuća u centru i na periferiji grada. Ispisane masnom bojom, govorile su o oktobarskoj revoluciji, o Titu, o Sovjetskoj Rusiji, o partizanima, unoseći strah u okupatorov garnizon. I pored toga što su karabinijeri pokušavali da četkom prebrišu riječi ispisane na visokom zatvorskom zidu »Smrt fašizmu — sloboda narodu«, parola je dočekala čak i oslobođenje, ona je i sada tu, na zidu koji me, evo već trideset peti dan, odvaja od ulica grada, od žene i prijatelja.

Tog ratnog novembra sreća me ipak nije mimošla. Ukrzo je naišao Zajko Čustović i odveo me u stan Seve de Katice, a zatim u kuću Smaje Hujdura. Bila su to naša najsigurnija i najdraža predaništa. Na tim putevima uzduž i poprijeko Donje mahale stigao sam i do Mize Kanjo, koja je i u Donjoj mahali držala voćarsku radnju. Ona me je i ranije poznavala, i povjerovala je kada sam joj rekao da sam se iz partizana vratio zbog iscrpljenosti i radi liječenja.

— Ovdje si, znači, privremeno? — pitala je Miza, koja je bila član kvartovskog odbora Afežea.

— Da! — odgovorio sam ne znajući šta drugo da kažem.

Smjestila me je u kuću svoje sestre, u početku samo zato da bi mi olakšala položaj u kojem sam se našao, ne pomišljajući da će se iz naših susreta razviti i nešto više od obične pažnje i drugarstva. Kada je molila sestru da me primi u njihovu kuću, Miza je to objasnila potrebom da se primi jedan progonjeni, ilegalni partizanski radnik.

Danas je Miza moja žena.

Nošena partizanskim pobjedama, biltenima i zaključcima sa sastanaka svoje skojevske ilegalne grupe, uvjerenja da pažljivo čitam sve što mi je utrpavala u ruke, gotovo se zapanjila kada sam joj rekao da nisam pročitao januarski, specijalni bilten partiskske organizacije Mostara.

— Šta ima u biltenu? Sramota! Izležavaš se, truneš od dosade — dočekala je Miza spremna da me izbací iz kuće.

— Jesi li čuo za smrt Salke Šestića? — pitala je dalje Miza.

— Znam za to. Ubili su ga policajci kada je bježao iz policijskog zatvora.

U rukama mi se zatim našao letak koji je potpisao »Polet«. U njemu je pisalo da je ilegalni narodni sud donio presudu kojom se policijski agent Muja Trbonja, koji je često hapsio mostarske komuniste i skojevce, osuđuje na smrt. Uz osudu je objavljena i pjesma posvećena palom drugu, omladinskom rukovodiocu grada. Vraćajući letak Mizi rekao sam joj da je sve to lijepo sročeno, ali da ne vjerujem da će se tako lako smrsiti konci najsnalažljijem mostarskom agentu.

— Zaboravio si atentate na Grdića, Jevđevića, Barića, Malvića, Bašagića... — odgovorila je Miza.

— Pucali su, ranjavali su ih, ali ih nisu pobili — odgovorio sam.

— Narodni sud ne bi donio javnu odluku da ne vjeruje u uspjeh. Osudu je pročitao i osuđeni agent. Leci

su bačeni u stotinama primjeraka, čak i u policijsku zgradu.

— To je grška. Sada se članovi policijske trojke — Trbonja, Pancun i Šimun — neće razdvajati, pištolji će biti stalno otkačeni. Taj letak samo otežava posao atentatoru.

— Letak je dokaz snage našeg pokreta! Snage koju ti, možda, još ne možeš da sagledaš i shvatiš! — odgovorila je Miza i zalupila vratima.

Izgledalo je da se moj boravak u njenoj kući bliži kraju. Po cio dan je bila u radnji, a naveče kao da me nije zapažala. I tek početkom februara, jednog dana rano ujutru razdragana je upala u sobu i saopštila mi da je ubijen agent Muja Trbonja. Otrčala je u radnju, a ja sam ostao da nagađam ko bi mogao biti atentator.

Dvije stotine metara dalje kurir Mostarskog bataljona Pera Krajina je pričao o izvršenom zadatku. To sam saznao nekoliko dana kasnije, kada sam se u Mostaru susreo sa atentatorom Krajinom. On je i ranije, juna četrdeset druge, s Mustafom Alikalfićem Brkom učestvovao u izvršenju atentata na četničkog vođu Dobroslava Jevđevića, koji je tog popodneva sjedio sa italijanskim oficirima pred »Neretvom«, hotelom u centru grada. Iako su tom prilikom bačene dvije bombe, Jevđević je ostao živ. Atentatori su u bijegu upali u kuću braće Šego, odakle su se brzo dokopali Neretve. Italijani su u međuvremenu izveli na trg pred »Neretvom« porodicu Šego i građane koji su se tu zatekli. Tada je na trg ponovo pala bomba, koju je bacio, više na svoju ruku, jedan omladinac koji je za vrijeme prve eksplozije bio u blizini hotela. Kada je vrisnula druga bomba, trg pred hotelom se brzo ispraznio, jer su se razbježali i vojnici i građani koji su bili pod njihovom stražom.

Nekoliko pokušaja Pere Krajine da smrsi konce Trbonji ostalo je bez uspjeha, jer se agent, pošto je pročitao presudu najčešće kretao u najužem dijelu

grada. Samo je jednom s djecom zašao u sokake na periferiji grada. Tada atentator nije pucao. A onda je donesena odluka: sutra se mora likvidirati bez obzira na to gdje se zatekao. To se više nije moglo odlagati.

Tako mi je pričao Pera Krajina. Omladinci koji su pratili Trbonju sutradan su u muslimanskom društvu »Merhamet« ugledali poznatu trojku agenata — Trbonju, Šimuna i Pancuna, a s njima je bio i Omer Sefić, novinar i okupatorov agent. Preko puta je bila italijanska komanda, a pred njom stražar.

— Agenti su se ubrzo uputili glavnom ulicom ka Buhinoj gostonici. Da se unutra baci bomba? Ali u gostonici su sjedjeli pošteni građani. Trebalо je čekati — pričao je Pera Krajina. — Grupa je zatim krenula »policijskim sokakom« do obližnje gostonice, kraj koje je bila trafika, a do nje — policijska zgrada. Trebalо je da odluka padne upravo tu, pred policijom, na glavnoj gradskoj ulici.

Uza zid gostonice je prislonjen bicikl namijenjen atentatoru, koji je već bio preko puta gostonice, u kapiji Behlilovića kuće. Spuštao se mrak kada je agent Trbonja izašao iz gostonice u namjeri da kupi cigarete. Stao je ispred vrata, ne obraćajući pažnju na mladića u bijelom mantilu koji je takođe želio da »kupi cigarete«. Tada su odjeknula dva pucnja. Trenutak kasnije atentator je prešao ulicu i munjevitо se spustio niz uzani sokak prema Neretvi. Šimun i Pancun su izletjeli iz gostonice, pripucali su, zatim pojurili za atentatorom ali kasno. On se već bio prebacio u drugi dio grada.

Presuda narodnog suda je izvršena. Ubrzo je Zajka Čustović uz gitaru zapjevao: »Nema buke, nema trke, nema više Muje »Brke«.

Tada sam zapitao Mizu:

— Zašto me drugovi ovako dugo ostavljaju na miru?
Uležao sam se...

— To nisi govorio dok je Muja šetao ulicama.

— To je tačno. Osjećam da mi je vazduh čistiji.

— Dok ne dobiješ zadatak, ako ga uopšte i zaslužiš, evo čitaj knjigu »Žena i socijalizam«.

Baš tako Miza reče: dobiću zadatak ako ga uopšte zaslužim. Njoj, skojevki, sve je to bilo prirodno, svakodnevno, možda i zbog toga što su bilteni i leci bilježili mnogobrojne akcije mostarskih omladinaca. Otići u partizane, zametnuti pušku i staviti petokraku mogli su da dožive samo najbolji i najsmonionijski skojevci grada, jer je to značilo dobiti najveće priznanje za ilegalan rad.

Razbijanje sijalica da bi kurirski gradski putevi ostali pod stražom mraka, kidanje telefonskih žica i bandera i u centru grada, cijepanje proglaša i naređenja po zidovima, prenošenje materijala i prikupljanje priloga počev od žileta pa do bombi, držanje kvartovskih straža, skidanje i razbijanje zvučnika na raskršćima, raznošenje hrane i oružja ilegalcima, prepisivanje knjige »Kako se kalio čelik« i drugih, čitanje i rasparčavanje letaka i brošura, pisanje parola... sve što se zbivalo na mostarskim raskršćima... bilježilo se u lećima, u najdražim novinama saradnika i simpatizera narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranom gradu.

To što se događalo na ulicama grada, naočigled građana, pred mojim očima, nagrizalo je moj mir, sve više je unosilo nemir u moja četiri zida. Otrgnut od života grada, kao da sam živio samo zato da preživim dan, dočekam skromnu večeru i ručak. Mada sam ponkad, naveće, grabeći prebo bašta odlazio prijateljima i rođacima, gušio me je zatvoreni prostor sobe, prisiskivali dosada i nerad.

Moje noćne marš-rute bivale su sve duže i smjelije. Februara i marta četrdeset treće činilo se da grad nije imao pravog gospodara. Italijani, preplašeni razbijanjem njihovih jedinica oko Prozora, Rame i Jablanice, očekujući još snažniju podršku četničkih brigada koje su se — poslije pokolja i pljačke muslimanskog i hrvatskog

skog stanovništva oko Prozora i poraza u borbama protiv proletera — spustile u grad i dolinu Neretve, kao da su bili izgubili sposobnost da očuvaju vlast i sigurnost u Mostaru. Jedan njihov plakat, kojim se građanstvo upozoravalo da će u slučaju pobune ili sabotaže oko tri stotine zatvorenih Mostaraca biti odmah strijeljano, da je slobodno kretanje gradom dozvoljeno od sedam izjutra do šest sati naveče, da se trgovine i lokali moraju zatvarati u pet sati, zgušio sam sa zida i donio u Mizinu kuću ne znajući da ukućanima objasnim zašto sam to uradio.

Tako je to bilo: preplašni Italijani i policajci su kružili gradom, a mnogi građani su po kućama rado čitali biltene i izvještaje o pobjedama proleterskih i udarnih brigada na domaku Mostara.

— Evo, čitaj, pogledaj šta ti drugovi rade! — rekla mi je Miza pružajući bilten, mrzovoljna više nego ikad ranije.

— Ovo su lupili Srbijanci i Crnogorci, proleteri koji su i lani porušili prugu — pokušavao sam da povedem razgovor sa domaćicom. Ona je, međutim, odvratila:

— To je grunula Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije!

Zatim mi je saopštila da će me idućeg dana posjetiti Luče, član ilegalnog kvartovskog rukovodstva. Radovao sam se susretu sa Ludvigom Kujundžićem, jer je upravo on, Luče, decembra četrdeset prve ispratio odred s kojim sam izašao na oslobođenu teritoriju i dospio u Mostarski bataljon.

Luče, visok i snažan radnik, upao je u sobu bez pozdrava. Širokim korakom je grabio od jednog do drugog ćoška sobe. Cutao je i pušio. I ja sam cutao. Napokon se Luče javio:

— Mada nismo dobili vijesti iz bataljona, veze su već mjesecima pokidane, svi su izgledi da s tobom, Hama, nešto nije u redu.

— Možda! — odgovorio sam suzdržan, smiren.

— Iako uvjeravaš prijatelje i drugove da si se vratio radi liječenja, čulo se da si samovoljno napustio bataljon.

— Hoćeš da kažeš da sam napustio borbu, da sam prešao na drugu stranu barikade.

— Da. Kvartovska partijska organizacija smatra da si dezerter. Uostalom, to nam je rekla i Miza.

— Ona? Kada i kome je to rekla?

— Juče, meni lično.

— Ako sam dezerter — neka tako i bude. Izgleda da i vama za donošenje odluke nisu osobito potrebne činjenice i obrazloženje, odbrana optuženog. Brzo ste došli do zaključka da sam dezerter, demoralizator, paničar. Možda ćete me proglašiti i neprijateljem, čak opasnijim od četnika, ustaša i Italijana. Prije nego što ste mi na grudi stavili tablu sa oznakom »dezerter« trebalo je da me bar saslušate.

— I tvoja odbrana upućuje na to da se nismo prevarili u ocjeni! — odgovorio je Luče spremam da prekine razgovor.

— Je li to sve što treba da mi kažeš? — pitao sam.

— Ti si sada na raskrsnici bez sigurnih putokaza.

Luče je pokušavao da bude smiren i odlučan, htio je da napusti sobu, ali — znao sam to — vukla ga je želja da sazna zašto sam se vratio sa oslobođene teritorije, zašto sam se zamorio i strmoglavio u Mostar, među četiri zida.

— Dobro, zašto si došao u okupirani grad? — promršio je kroz zube i pružio mi cigarete.

Kada sam svoju priču ispričao, Luče je odgovorio:

— Vjerujem da si iskreno govorio. Ipak si napravio veliku grešku, štaviše, prema partizanskom zakonu — dezerter si. A za to se može i glava izgubiti.

— Znam. Glava se može izgubiti i zbog nediscipline, pa i zbog obične sumnje.

— U svakom slučaju, Hama, uvjeren sam da ćeš za svoj samovoljni dolazak u Mostar odgovarati.

— Kome da odgovaram?

— Saznaćeš!

Naš razgovor je prekinula daleka, potmula grmljmina.

— Čuješ li, tutnji! — Luče je obradovavši se prišao prozoru.

— Tutnji poštено! — odgovorio sam.

— Naši su na Porimu, nadomak grada.

Iznad nas su u niskom letu protutnjali avioni odmičući dolinom Neretve u pravcu Jablanice, gdje su proleteri pokidali mostove i prugu uništavajući italijanske garnizone i demoralisane četničke brigade.

Stajao sam sa Lučetom pored prozora očekujući novi tutanj s Porima. Kada je novi tovar bombi srušen na udaljene gole visove, Luče se digao i s vrata mi dobio:

— Miza će ti reći šta je o tebi odlučeno.

Kao da je bila pored vrata, tek što je ušla u sobu Miza je zapitala:

— Da te Luče nije uvrijedio, preplašio?

— Da, zahvaljujući i tebi... Čuj! Opet tutnji!

— Neka tutnji. To su naši. Hama, kao da se nečeg plašiš. Da nisi gore kakvo zlo napravio pa onda pobegao? Hoću da znam: bojiš li se partizana?

— Jesi li luda, Miza, zar da se bojim Mehe, Cimbe, Pintula, Lace... Šta ti od mene, zapravo, hoćeš?

— Hoću da znam imaš li kakav grijeh na duši.

— Ako je grijeh to što sam nenaoružan, daleko od bataljonske kolone, napustio partizanski magacin, onda — to je moj grijeh. A što griješem, to je moja stvar. Zato i nisam u Partiji. To je sve. Vidjećeš, tako će stati i u štafeti.

— Kakvoj štafeti?

— Bataljonskoj, personalnoj. Ja računam da je ona već stigla.

— Ko je stigao? — Miza nije shvatila o čemu govorim.

— Karakteristika! Ti lijepo odeš iz jedne u drugu jedinicu sa svim svojim grijesima, misliš — tamo te ne znaju možeš da pričaš da si skakao na tenkove, pričaš tako, a, ovamo prati te — štafeta, ide pismo od ruke do ruke, od kurira do kurira. I dođe gdje treba. Komandant otvori kovertu i — ima te na dlanu. Istina, sve što piše u štafetnoj poruci ti ne znaš, možeš samo da nagađaš šta drugi o tebi prosuđuju.

— Šta očekuješ da će o tebi javiti? — pitala je već smirenije domaćica.

— Stari kurirski vukovi Ala, Vasa i Husa prenijeće poruku odozgo, ili će je sami sastaviti. Reći će: »Trkač« se svakako odmara od partizanskih marš-ruta, aviona i komandira ...

— O kakvom »Trkaču« govorиш? — prekinula me je Miza.

— To je moj nadimak. Dobio sam ga u konjičkom zatvoru zbog uspjelog trčanja u junske četničke puču. Slušaj dalje. Kurir će reći: dosta je »Trkaču« odmora, drž' te ga, on ne može da miruje, da napusti drugove, izvanredan je diverzant za ilegalne akcije, za obijanje magacina i iznošenje hrane za ilegalce; neka sada trči mostarskim ulicama radi kojih se i vratio odozgo. Eto, to će javiti o meni. Ako drugačije kažu — pogriješiće, uvrijediće me. Čućeš, to će i tebi prenijeti, jer ti si mi sada prva veza. Tako je Luče rekao.

Dva dana kasnije rečeno mi je da nabavim fotografiju za legitimaciju »rudara noćne smjene«. Trebalo je da dobijem falsifikovanu propusnicu za stalno kretanje noću.

Obradovao sam se toj odluci ilegalnog rukovodstva. To sam i Mizi rekao:

— Znam da me očekuju opasni noćni putevi, možda ću negdje, pored nekog plota ili na plotu, ostati probušege glave, ali neka, izdržaću!

U prvoj akciji sam bio vođa grupe »rudara noćne smjene« koja je iz Raljevića radnje u Zahumu izvukla

nekoliko vreća brašna i šećera za ilegalce i porodice čiji su domaćini otišli u partizane. Sve što smo izvukli izmjereno je i zapisano. Hrana je tih dana bila najveće bogatstvo, jer je dolinom Neretve — u kojoj su proleteri pokidali prugu i mostove — mogao da prođe samo njemački, italijanski ili ustaški avion.

Kada su se u drugoj polovini marta proleterske i udarne brigade izvukle iz doline Neretve, samo najuporniji građani, među kojima su najčešće bili šverceri, uspijevali su da iz Bosne u Mostar donesu poneku vreću kukuruza i graha. Tada je u gradu vladala gotovo opšta glad. Eto, u takvim prilikama smo ispraznili Raljevića radnju i tovar uputili ilegalnom kvar-tovskom narodnooslobodilačkom pododboru, jednom od mnogih u gradu, koji je preko sekretara i povjerenika primao novčane i druge priloge građana, da bi zatim svakog mjeseca ugroženim porodicama dodjeljivao pomoć u hrani, novcu, obući i odjeći. Bilo je to tako organizovano, saznao sam to kasnije, da je u svakom kvartu — u nekoj od legalnih trgovacačkih radnja ili pekara gdje su vlasti izdavale bijedno sljedovanje na karte — bio po jedan saradnik ilegalnog pokreta koji je tačno znao kad i kome treba izdati robu bez novca. Hrana se dijelila i neposrednim dostavljanjem određenim kućama, a nabavljala se i putem mnogobrojnih provala u magacine i radnje.

Moj drugi ponoćni »izlet« donio je još bogatiji plijen. Iz nevelikog magacina njemačke radne organizacije »Tot« izvukli smo desetak vreća brašna, nekoliko sanduka sapuna i cokula.

Čekajući novi zadatak čitao sam hrpe letaka i biltena koje je Miza donosila i odnosila. Odakle je letke donosila i kome ih je predavala, da li ih je sama rasturala, da li su štampane pošiljke stizale sa oslobođene teritorije ili iz nekog drugog grada, da li se štampaju u Mostaru, gdje i ko ih štampa — ništa od svega što se krilo, što nije bilo pred očima grada ni-

sam znao; to mi je ostalo nepoznato, nedokučivo i neuvhvatljivo sve do oslobođenja Mostara, kada je mnogo šta što ranije nisam mogao da shvatim i sagledam, da vidim i osjetim, izbilo na svjetlost dana, pred oči grada. Samo jedne slobodne noći su iz dubokih i tamnih gradskih virova izvučeni mnogi saradnici okupatora ustaše i četnici, izvučeni i strpani u zatvorske celije.

Tog proljeća četrdeset treće znalo se samo toliko da se front pomjerio sjeverno od grada, da odmiče kamenjarom prema istočnoj Hercegovini i Crnoj Gori. Tutnjava se više nije čula. U to vrijeme bio sam među prijateljima i drugovima smiren i zadovoljan. Imao sam pištolj kolutaš sa tri metka, koji mi je dao Rifa Pavlović.

Bilo je to sve što sam imao od oružja kada sam se jedne aprilske noći sa dvadesetoricom ilegalaca našao na putevinu mostarskih kurira koji su vodili iz okupiranog grada. Išao sam u bezglasnoj koloni iza kurira Perc Krnjine, koji je mjesec i po dana ranije uzalud pokušavao da iz grada izvuče odred komunista i priključi proleterima na Porimu iznad Mostara. Nekoliko ih se ipak probilo do dalmatinskih proletera, a dvadesetica su se vratila u Mostar. Većina ih se pridružila našoj grupi, koja je srećno prešla brdo Hum, automobilski put, željezničku prugu i Neretvu kod sela Baćevića.

Dan nas je zatekao u Akšamovoj šumi, gdje smo uzalud očekivali vezu, kurire i terenske partijske radnike. Umjesto njih stigao je vlasnik šume, koji je usplahiren, molio da se što prije izgubimo i izbjegnemo sukob s četnicima. Ne znam šta nas je navelo da se oku podne pokrenemo iz šume i tek tada izložimo potjerama četničkih i italijanskih patrola i zasjeda kojih je bilo svuda unaokolo. Bez uspjeha smo se užurbano prebacivali prema Rotimlju, jer su sa svih strana za-

pucali četnici. Kolona se rasula po kamenjaru i okolnim vinogradima.

Znao sam da samo vještom i hladnokrvno pripremljenom varkom mogu izvući glavu iz tog četničkog obruča. Bacio sam ruksak, pištolj i cipele, prebacio košulju preko ramena i zašao u prvi usputni vinograd, gdje sam našao motiku i bez žurbe počeo da okopavam čokote loze. Nekoliko minuta kasnije četnici su protrčali pored vinograda ne obraćajući pažnju na »seljaka s motikom«.

U kasne popodnevne sate stigao sam u selo Ortiješ, a zatim do Peškina kola na Neretvi. Čamcem sam prešao rijeku i vratio se u Mostar. Tu sam saznao da su gotovo svi članovi naše grupe uhvaćeni. Neđa Bitanga, sin starog Rade, jednog od najstarijih mostarskih komunista koji je ubijen u Lepoglavi, da ne bi pao u četničke ruke radije je stavio bombu pod sebe...

Danas, četrdeset petog dana otkako sam u zatvoru, među četnicima i ustašama, danas stavljam i skidam mokre obloge, skvašenu košulju obmotanu oko glave i vrata. Ležim i mislim: šta se to, zaista, moralo dogoditi da se ovdje strmoglavim, da ležim bez saslušanja i mogućnosti da se branim, da gledam sleđeno tijelo četnika koji se sinoć iznad moje glave objesio o prozorske rešetke. I scijepao je košulju i gaće i smotrao sebi konopac.

Četnik se objesio, probudio me svojim sleđenim nogama. Ja sam u međuvremenu dobio nove krvave ožiljke. Dobio sam ih pošto je podoficir u prljavom vešu pronašao otcijsopljenu stranicu požutjele novine na kojoj sam napisao, odnekud se u celiji našla i olovka, da ovdje ležim ni kriv ni dužan, nadajući se da će neko ipak čuti za moju kuknjavu.

— Ko je ovo napisao? — pitao je podoficir mašući novinama.

— Ja sam napisao! — odgovorio sam iznenađen i tužan što je moja poruka završila u njegovim rukama.

— Da, da... kažeš, nisi kriv, je li? — prijetećim glasom je pitao podoficir prilazeći s rukom na kožnoj pištoljskoj futroli.

— Ne!

— Dakle, ja sam kriv, je li? — pitao je gledajući me rasutim pogledom.

Nisam mu odgovorio. Čekao sam. Zatvorenici koji su stajali unaokolo s kapama u rukama ustuknuli su prema zidu. Nas dvojica smo ostali nasred ćelije.

— Ja sam kriv, je li? — ponovio je podoficir praveći širokim i sigurnim korakom krugove oko mene. Zatim je zastao i ispružio ruku prema tavanici.

— Vidiš li onu crnu tačku gore?

Pogledao sam u tavanicu i odgovorio da vidim crnu tačku.

— Dooo-bro!

Pošto me je još dva puta obišao, gledajući u svoje crne izglačane čizme, naglo je zastao, i širokim pokretom ruke otkrivši sat na ruci, naredio:

— Sada je dva sata. Dok ja ne kažem — dosta, prekini, ima da gledaš u onu crnu tačku gore.

Odbio sam da izvršim njegovo naređenje. Zatvorenici su se još više pribili zidu.

— Nećeš!? — viknuo je podoficir gledajući me pravo u oči.

— Neću! — odgovorio sam smirenno, valjda otvrdnuo od zatvorskog ležanja.

Kresnula je psovka i uvreda, opsovao mi je ustašku majku, a ja njemu i četničku i ustašku.

Dalje se više ničega ne sjećam. Osvijestio sam se u mračnoj samici. Ne znam koliko sam ležao onesviješten poslije snažnog, munjevitog udarca drškom od pištolja.

Sada mokrim oblogama liječim oteklinu na potiljku i razmišljam o danima kada sam očekivao da mi komunisti Donje mahale saopšte moj novi zadatak u okupiranom Mostaru...

Bio je kraj aprila četrdeset treće. O Mostarskom bataljonu se znalo da je u istočnoj Hercegovini, da se sa ostalim brigadama bori negdje oko Nevesinja i Gacka. I baš u to vrijeme, dok su gradom prolazili razbijeni dijelovi italijanskih pukova iz hercegovačkih garnizona opterećeni demoralisanim i prorijeđenim četničkim brigadama koje su se raspršile oko grada, četničke vođe — još ne shvatajući da su među građanima izgubili svaki ugled i podršku — uz pomoć svog saradnika Ismeta Popovca sazivaju sastanak prema njihovom mišljenju neutralnih i nekompromitovanih omladinaca Muslimana, Srba i Hrvata. Tu im je jedan bradonja održao govor u kom je rekao da je krajnje vrijeme da oni, napredni omladinci, priđu četničkom pokretu za »oslobođenje zemlje«, da će za to biti plaćeni u zlatu.

— Sav zapjenušio, govorio je i o pobjedama četničke i savezničke vojske u borbi protiv komunista, o zlatnim rezervama koje im stoje na raspolaaganju istresajući na sto, pred nas, zlatnike — pričali su mi u Mzinu kući omladinci koji su bili na tom sastanku.

— Baš prave zlatnike, napoleondore? — pitao sam.

— Imao je oko pedeset komada, možda je to bilo sve što je imala njegova četnička komanda. Kada je završio svoju priču upitao je ko hoće da se javi u četnike. Niko se nije javio. Tada je bradonja zaprijetio. Dao nam je rok od sedam dana da se odlučimo, a ko ne bude i rištao, biće zatvoren.

— Sada vam jedino preostaje ilegalstvo i put u partizane — rekao sam omladincima ne znajući da će ubrzo upravo ja biti određen za kurira i vodiča prvog odreda koji je tog ljeta četrdeset treće izšao iz grada u novi Omladinski mostarski bataljon.

Dok su četnici tražili dobrovoljce među mostarskim omladincima, zveckajući zlatnicima i prijeteći zatvrom, dotle je šef italijanske obavještajne službe nazdravljaо ravnatelju župskog redarstva, šefu mostarske

policije Mati Roki u znak zahvalnosti što su policijski agenti pronašli tehniku Skoja, uvjeren da komunisti u Mostaru ne raspolažu drugom. Mislio je to i spiker ustaške »krugovalne postaje« čiji su zvučnici na gradskim raskršćima raznosili vijest o najnovijem policijskom uspjehu i »rasulu mostarskih komunista«. Njihovo raspoloženje je već poslije dva dana pomutio letak koji je negdje u gradu otisnut i razaslat sigurnim i stalnim vezama.

Bradonja, koji je zveckao zlatnicima i prijetio omladincima da će ih uhapsiti ukoliko se ne javе u četnike, nije govorio neistinu. Sedmog dana naveče, kada je istekao rok za prijavljivanje u četnike, Italijani i četnici su uhapsili mnoge omladinice. Mnogi su izbjegli aprilsku ponoćnu hajku, ali je do kraja mjeseca većina omladinaca dospjela u zatvor. Uhapšen je i Luča.

Tako su se ponovo napunile ćelije mostarskog zatvora, zatvora u kojem, evo, s mokrom košuljom oko glave liječim modrice bezvoljno očekujući sutrašnji dan.

Tada, maja četrdeset treće, ćelije su se brzo ispraznile. Italijani su svoje zatvorenike odveli prema Dubrovniku, Šibeniku i Boki Kotorskoj, jer — s dolaskom njemačkih jedinica u grad na putu prema Gacku i Nevesinju — čulo se da Italijani napuštaju Mostar i u njemu prepuštaju vlast Nijemcima. Objavljeni su i plakati sa imenima talaca, uhapšenih omladinaca. Prema Dubrovniku je krenulo i više stotina jevrejskih porodica, mahom izbjeglih iz Sarajeva, koje su se četrdeset prve sklonile u Mostar. Preko hiljadu građana je ispratilo zatvorene omladinice na željezničku stanicu. Građani su bili uzduž pruge pozdravljajući omladince koji su u vagonima pjevali revolucionarne pjesme. Nošeni svojim idejama, borbom, skojevcu su pred očima svoga grada prkosili Italijanima, ustašama, svima.

Tih dana sam dobio novi pištolj. Dao mi ga je ilegalni partijski radnik Vojo Osmokrović u kući Avdije

Pavovića zaposlenog u rudniku. On je već znao da sam izvršio nekoliko akcija kao »rudar noćne smjene«, da sam uspješno položio ispit u ilegalnim akcijama. Iz svoje oficirske avijatičarske uniforme izvadio je pištolj i pružio mi ga.

— Evo, i pazi šta radiš!

— Izgleda da sam ponovo stekao povjerenje? — pitao sam.

— Svakako. Oružje može dobiti samo provjeren i hrabar ilegalac. Ali zapamti: ovdje, u okupiranom gradu, svako izdajstvo i provala drugova vode pravo u smrt.

— Ako je to prijetnja, onda od moga rada neće biti ništa — odgovorio sam gotovo uvrijedeno.

— To je zakon za sve nas koji radimo u ovakvim uslovima, u okupiranom gradu — odgovorio je Vojo.

Dva dana kasnije Vojo je bio u nevelikoj koloni ilegalaca koju smo iz grada vodili Vasa Maslo i ja.

Odmah zatim saopšten mi je novi zadatak. Trebalo je da budem kurir i vodič odreda koji su se spremali za novi Omladinski mostarski bataljon.

Slušajući priču o opasnostima koje me očekuju na novom zadatku, da je to možda najgovornija dužnost koju je jedan ilegalac u to vrijeme mogao da dobije, a to znači da sam potpuno povjerljiv i siguran saradnik ilegalnog pokreta, da sam kao vanpartijac dobio zadatak koji se obično povjerava najhrabrijim komunistima grada, gotovo otrgnut od priče koja se plela oko mojih novih kurirskih puteva, razmišljao sam o tome kakav je to novi Omladinski mostarski bataljon, gdje su borci bataljona u kojem sam proveo prvu ustaničku godinu, gdje su Meha, Cimba, Laca i ostali borci.

Nisam izdržao a da to ne upitam. Odgovoreno mi je da je partijsko rukovodstvo grada, slušajući radio-pozive Vrhovnog štaba u kojima se govorilo o potrebi da sve partizanske snage još ofanzivnije djeluju širom

zemlje, donijelo odluku da se formira još jedan mostarski bataljon, koji bi se kasnije priključio Mostarcima koji su ratovali negdje na Zelengori i u Crnoj Gori.

Miza me je odvela u kuću u kojoj sam zatekao osamnaest omladinaca. Sjedjeli su kraj ruksaka u zadimljenoj sobi nestrpljivo očekujući da dođem i dam znak za pokret. Mnoge sam poznao. Bili su to mahom učenici i mladi radnici, čije sam roditelje i braću bolje poznavao.

Čekajući da majska noć pritisne grad i padine Huma, kojima je trebalo da se otisnemo, posljednji put sam davao uputstva omladincima:

— Upozoravam vas: disciplina iznad svega! Prolazićemo pedeset metara ispred bunkera i nakon striješenih mitraljeza. Ako ko progovori, pusti glas — gotovi smo. Ja odgovaram za vaše živote i svaki javašluk kazniću na svoj način. Ponavljam: pamet u glavu!

Trebalo je da se omladinci okupe u Dubravama, tridesetak kilometara daleko od Mostara, gdje se predviđalo formiranje Omladinskog bataljona. Gledajući ih onako nedorasle, sićušne i neishranjene, bez osnovnih znanja o rukovanju oružjem i predstava o jurišima, napadima i protivnapadima, nikako nisam mogao da ih sagledam u borbi s njemačkim motorizovanim kolonama koje je trebalo napadati na njihovom putu prema istočnoj Hercegovini.

Grupa se srećno izvukla iz grada i ubrzo dohvatile strmih strana okruglog i nevelikog Huma koji se smjestio na desnoj obali Neretve. Ispod njegovih sjevernih padina stisle su se prizemne i jednospratne kuće i kućice, najjužniji dio grada.

— Skidaj cipele! — naređivao sam s čela omanje kolone zalede u kamenjaru iza koje je ostao slabo osvijetljeni grad.

Provlačeći se između rijetkog žbunja grupa se dokopala vrha Huma gdje su stražarili neprijateljevi bun-

keri. U zvjezdanoj majsкој ноћи se lako otkrivao svaki nesmotreni pokret. Svaki brzopleti korak je nosio opasnost i pucnjavu iz bunkera, tim prije što smo imali samo dvije puške, nekoliko bombi i moј pištolj.

— Eno, gledajte ih! Ako se otkrijemo, pozdravićemo se sa Mostarom. Slušajte šta govorim i biće sve dobro — upozoravao sam skojevce pokazujući im vojnike u bunkerima i na stazama koje su vodile između utvrđenja.

Držeći cipele i ruksake u rukama, omladinci su nespretno grabili za mnom. Iako sam poznavao gotovo svaki žbun i prosjeklinu, strahovao sam da nas ne primijete i saspvu vatru u nas.

Dolje, ispod nas i sjeverno od nas ležao je grad, a južno, i s desne strane brda Bišće polje sa aerodromom, željezničkom prugom, cestom i Neretvom. Mada sam znao da Italijani drugu stranu Huma slabije kontrolišu, jer iza njih su bili aerodromski hangari i vojne kasarne prepune vojske, saopštio sam da baš tu stazu od vrha brda do Neretve moramo preći bez ijedne riječi i nesmotrenog koraka.

Pošto smo prešli cestu koja vodi iz grada prema aerodromu, trčeći preko brisanog prostora upali smo u plitke i nedovršene kanale za navodnjavanje i produžili prema željezničkoj pruzi. Prostrano i golo Bišće polje dočekalo nas je prijeteći, očevidno nepodesno za prebacivanje odreda. Ali u isto vrijeme se znalo i to da Italijani, smatraljući da se ilegalci i partizani teško mogu uputiti golim poljem, baš taj široki prostor nisu kontrolisali stalnim patrolama i zasjedama.

Ležeći u niskom kanalu gotovo uz samu uskotračnu prugu nadzirao sam prelazak grupe. Ali tek što je nekoliko omladinaca prešlo tračnice, zatutnjaо je voz i grupa nije imala kud. Pravo je čudo kako nas te vedre noći na pješčanom polju, tako zalede i rasute po red pruge, niko iz voza nije primjetio. Možda nas je mašinovođa i zapazio, jer je pustio paru iz lokomo-

tive upravo kada je stigao iznad mene. Para me je zasula i ja sam orošen, gotovo mokar, propustio voz. Okupio sam skojevce i upozorio ih:

— Imali smo sreće. Da je naletio putnički ili vojni transport, pohvatili bi nas kao piliće. Zbog toga na putu prema Neretvi i Buni moramo pojačati opreznost.

Na zastanku u vinogradu, pred posljednjom preprekom, nedaleko od kuća u kojima su bile ustaše, omladinci Jusuf Dvizac i Ena Hasandedić nisu se mogli suzdržati da ne kijaju. Oznojeni i premorenici su limun, i već iscrpljene i slabe uhvatila ih je drhtavica, a s njom je došla i kijavica. Možda je i mene bila uhvatila drhtavica, strah da na posljednjoj prepreći ne nastradamo. Prišao sam im s pištoljem u ruci i zaprijetio:

— Ako se još jednom oglasite, grkljan će vam iščupati. Zbog vas ćemo glave izgubiti. Ostaviću vas ovdje. Lezite i pokrijte se kaputom.

Neko je izvukao maramice, i omladinci su ih stavili u usta. Tako su stigli do Neretve, gdje su nas čekali kuriri s povećim čamcem. Grupa je prešla rijeku, a ja sam se iste noći i istim putem vratio u Mostar.

Bio sam zadovoljan. Ipak sam članu tehničkog odbora koji je otpremao odrede rekao da novu grupu skojevaca moraju bolje pripremiti i naoružati, pa i da disciplinu moraju učvrstiti.

— Otkad zavolje disciplinu, Hama? Kažu da si se iz bataljona vratio i zbog toga što nisi mogao da je podnosiš — dočekao je član odbora.

— Moram. Osamnaest ljudi je bilo u pitanju, a ja sam za njih odgovarao. Da su nastradali drugačije biti sada sa mnom razgovarao. Možda bi me optužili da sam jedini krivac, pogotovo poslije nesrećnog izlaska prethodnog odreda.

Vodio sam zatim drugi, pa treći odred. Za desetak dana izveo sam oko devedeset omladinaca i nekoliko

ilegalaca, ukratko: iz okupiranog grada izveo sam sve borce novog Omladinskog mostarskog bataljona.

Bili su to mladići iz čestitih muslimanskih, srpskih i hrvatskih porodica, zbratimljeni mladi ljudi Mostara: Drago Palavestra i Alica Rizikalo, dva hrabra druga koje su Nijemci dva mjeseca kasnije pohvatali i objesili na glavnom gradskom trgu u Mostaru, braća Vrgore, Nove, Đukići, omladinka Marta Pavić i drugi skojevci iz svih gradskih sredina i kvartova.

Među njima sam zapazio i sićušnog Radu, najmlađeg sina strijeljanog bombaša Zlate Vuković, čija su dva starija sina i kćerka već do ljeta četrdeset treće poginuli u oslobođilačkom ratu. Vodio sam u partizane jedinog člana te junačke porodice i srce mi se bilo steglo: zar zaista i on, nedorastao i bez porodice, mora da krene surovim putevima rata.

Bio je kraj juna kada mi je Miza javila da me u kući Avdije Pavlovića čekaju Ala Kreso i Husa Orman. Moju radost i nestrpljenje što će poslije više mjeseci vidjeti svoje stare drugove iz bataljona prekinula je Miza:

— Ne treba da se suviše raduješ. Na Sutjesci su ostali mnogi poginuli drugovi, a ostaci bataljona su sada u Mostaru. Mi ćemo primiti jednog ili dvojicu.

— Zar je bataljon razbijen? — pitao sam začuđen neobičnim vijestima.

— Idi i čućeš šta se dogodilo!

Bataljonski kuriri, Ala i Husa, više su voljeli da im objasnim zašto sam samovoljno napustio oslobođenu teritoriju i sišao u okupirani grad nego da se prisjećaju topovskog tutnja na stranama Sutjeske sa kojih se Husa vratio u Mostar dvadesetak dana prije drugih.

— Je li Laca u Mostaru? — vratio sam ih bataljonskim putevima.

— Poginuo je na Kobiljoj glavi kod Gacka.

— A Rifa?

— Jahao je konja preko Šćepan-polja kada je iznenađa grunula baterija topova. Granate su ošinule oko nas. Rifa je poginuo, a Meha se izvukao, lakše je ranjen.

Glavu sam zabio u ruke, suza je kanula, možda prva u mojim poodmaklim godinama. Lacina smrt i pogibija mnogih drugova kao da su mi oduzele snagu, i ja sam u Avdijinoj kući otcijepio:

— A sada ponovo u novo more krvi! Mir će dočekati samo žene i djeca.

— Ne borimo se mi samo za sebe! — čuo se Ala.

— Dosta s tom biltenskom politikom! — dočekao sam.

— Pa šta hoćeš sada?

— Šta hoću?

— Da.

— Ne znam. Neću ništa.

— Onda misli kad govoriš!

Napustio sam kurire uzbuden tragičnom sudbinom bataljona. Pogibija drugova u junskom četničkom puču 1942. na Boračkom jezeru i smrt mnogih u maju i junu 1943. godine na Sutjesci kao da su mi pomračili dane kojima smo išli u susret. To sam rekao i Mehi i Cimbi, koje sam našao na Carini, a i borcima bataljona u Mizinoj kući, u kojoj su se povremeno okupljali i u čestim razgovorima otiskivali pređenim ratnim putevima.

— Dok si ti, Hama, bio u Ramskom odredu, a zatim na odmoru u Mostaru, na bataljon je...

— Za vrijeme tog »mog odmora« u Mostaru — prekinuo sam kurira Husu — ja sam iz okupiranog grada izveo bataljon skojevaca! A sad pričaj dalje.

Bila je to varnica koja je te tople junske noći skrenula razgovor na moje ilegalne puteve i akcije, a zatim je priča ponovo potekla planinskim sjenokosima i borbenim bataljonskim marš-rutama.

— Poslije borbi za Jajce i Turbe, koje smo dva puta zauzimali paleći pilane, i borbi na Vlašić-planini, pa oko Bugojna i Donjeg Vakufa, gdje je Mladen Balorda puškomitraljezom sam ubio osam ustaša, došao je naš najveći uspjeh: oslobođenje Žepča — pričao je kurir Ala.

— Čitali smo o tome i u biltenu. Bataljon je tada pomenut i u emisiji »Slobodne Jugoslavije«! — rekla je Miza.

— Borba je trajala samo pola sata. Dvije udarne grupe, Mehina i Mrganova, u toku noći su se, gazeći dubok snijeg, provukle do željezničke stanice na kojoj je stajao oklopni voz. Uhvatili su mašinovođu i potjerali ga do vagona u kojima se tridesetak domobrana bezbrižno odmaralo. Igrali su karata kad su drugovi upali u oklopna kola. Tako su voz i cijela posada Žepča, oko stotinu pedeset domobrana sa cjelokupnim naoružanjem, savladani za tren oka, na prepad, uz dva-tri kraća juriša na bunker, bez ijedne naše žrtve... Ubrzo smo saslušali naređenje druga Tita da Prozor mora pasti. Italijani su iz bunkera zasipali kišom metaka i granata. Te noći je Meha ranjen u minskim poljima. Iduće noći su se borci bataljona provukli između bunkera, mina i bodljikave žice u centar grada. Zapalili smo baraku, otvorili vatru i uneli pometnju među branioce. Rifa je s raskrsnice mitraljeskim rafalima tukao preplašene Italijane koji su odstupali pod navalom drugih bataljona. I Prozor je pao. Pao je i bogat plijen. Hrane je bilo do mile volje — priređena je prava gozba. Bataljon je zatim stigao u područje Rame, gdje je razbio prilično demoralisani italijanski bataljon. Sredinom marta je već bio na Porimu, na domaku Mostara.

— Na dvije hiljade Italijana i hiljadu četnika, ušančenih u bunkere, — pričao je Husa — jurišao je naš bataljon. Avionske bombe i topovske granate su prekopavale položaje, front je zastao, ali moralо se na-

prijed. Mislili smo: ako padne Porim eto nas i u Mostar. Dvadeset i dva bombaša su krenula u smrtonosni okršaj. Išli su na čelu bataljona. Laca, Rifa, Ćimba, Mladen, Pintul i ja ispali smo na topovske položaje, nadosmo se oči u oči sa Italijanima. Ne znam koliko je trajao dvoboј bombama oko topova, ali u jednom predahu, kad se okrenusmo, vidjesmo da nas je nekoliko ostalo na topovskim guvnima. Šta da radiš s topovima, kud ćeš s njima? Gdje je bataljon? Uništili smo što se dalo uništiti i užurbano se povukli na stare položaje. Kada smo se okupili utvrđili smo da je deset drugova nedostajalo iz bataljona. Poginuli su na Porimu.

Iza bataljona su ostali Nevesinje, Gacko i Bileća. Prvi maj su borci dočekali uz tresak ručnih bombi na Javorku, a zatim su krenuli preko Morina i Uloga. I evo bataljona pred spaljenim mratinjskim mostom kao pokretnic, udarne jedinice u diviziji Save Kovačevića čija je vojska krvarila čuvajući dugačku kolonu ranjenika. U međuvremenu, dok su proleterske i udarne brigade krčile put preko Zelengore, Savinu vojsku su i dalje stezala topovska ždrijela i stotine mitraljeskih cijevi. U toj kanonadi Mostarski bataljon se našao na Vučevu i Volujku, sa ostalim snagama divizije krčeći put velikoj rijeci ranjenika, da bi napokon stao iznad sutjeske, spremajući se, obasut minama i mećima, iako već nekoliko dana gotovo bez hrane, za odlučujući juriš.

— Nije se imalo kad tugovati za Pavom Miletićem, koja nas je molila da joj prekratimo muke, bolničarkom Minom Haćam, komandirom Šefikom Obadom, koji je toga dana likvidirao tri njemačka puškomitraljescu, za mnogima koji su pali. Čekao nas je najteži, sudbonosni dan — 13. jun — juriš preko Tjentišta. Šta je tada bilo — teško se može reći. Plamen je sukao sa svih strana, meci su u snopovima šibali iobarali drugove, ostajali smo bez bombi i metaka. U sutor

smo se našli u omanjoj koloni, u tišini, u predahu, gdje — to ni sad ne znam. Sve što je od bataljona ostalo — koji je posljednji napustio krvavo Tjentište — bilo je tu, na okupu, u koloni. Komesar je brojao borce, sumirao je ishod borbi. Ostalo je svega devedeset potpuno iscrpljenih boraca.

Šta da se radi, kuda da se krene kada su borci bili bez snage za juriš, mnogi bez municije i bombi? Čekalo se na odluku štaba bataljona i partijske organizacije. I donesena je svojevrsna odluka o daljem pokretu: bataljon više neće dejstvovati kao cjelina, kompaktna borbena jedinica! Trebalo je da se Mostarci u grupama povuku u sjevernu Hercegovinu — da se prikupe na Velež-planini, a zatim upute na svoj stari teren oko Boračkog jezera; borci iz drugih područja — u svoj kraj, svako na svoj teren, »oko svoje kuće«, na kraći predah i liječenje rana, a zatim — poslije mobilizacije novih boraca — ponovo okupljanje i jačanje četa i bataljona.

— Cjelishodnost odluke o rasturanju boraca bataljona u više grupe svakako spada u račune štaba bataljona, a ja znam samo jedno: borci su i tu odluku, kao i svaku prethodnu, disciplinirano izvršili — pričao je kurir Ala.

Uskoro su najbrojniju grupu Mostaraca četnici iznenada opkolili u uvali na Čemernu, iznad Gacka. Činilo se da iscrpljenim borcima nije više bilo spasa.

— Neko vas je sigurno izdao? — pitao sam.

— Da. Bili smo i nebudni, raskomoćeni.

— Znači, razoružali su vas?

— Razoružali.

Jedino su Meha, Cimba i još nekoliko Mostaraca izbjegli zarobljavanje.

— Da li je neko od vas pružio otpor? — pitao sam gotovo ravnodušan što su i oni, moji drugovi, progutali tu gorku pilulu, možda ponajprije zato što su već u prvom susretu sa mnom uspjeli da kažu i to da mi

ni u štabu bataljona ni mnogi u bataljonu neće oprostiti što sam samovoljno došao u grad. Znao sam i to da desetina, vod, četa ili bataljon moraju pružiti otpor i u najkritičnijim, bezizlaznim situacijama, kako se bar govorilo. Život je, očigledno, pisao stranice mimo naših želja i raspoloženja. Zbog svega toga sam i pitao da li je neko pružio otpor, mada je bilo jasno da su ih četnici gatačkog »vojvode« Milorada Popovića razoružali a da ni metak nije ispaljen.

— Šta ćete sada, komunisti? Vojska vam je razbijena, zbrisana je s lica zemlje. Propala je vaša stvar, uzalud ste ratovali! — »vojvoda« je bio više raspoložen za razgovor nego da se odmah obračunava sa zarobljenim partizanima.

U stvari, četnici su u to vrijeme takođe bili u nevolji, jer su ih Nijemci u Hercegovini hvatali, razoružavali i pojedine grupe odvodili u logore bojeći se da četnici ne ojačaju i, koliko sutra, ne pruže neposrednu pomoć savezničkim armijama na Balkanu. To je svakako bio razlog što je »vojvoda« Popović gotovo blagonaklono ponudio Mostarcima svoje vodiće da ih provedu do Nevesinja i Boračkog jezera. »Vojvoda« je bio suzdržan i prema Marijanu Paveliću, intendantu bataljona, mada ga je pitao šta mu je Ante Pavelić.

— Među nama je razlika u tome što je on ustaša, vi ste četnik, a ja sam partizan — odgovorio je Marijan, koji je četrdeset prve, iako policajac, sve do hapšenja aktivno sarađivao sa ilegalnim pokretom.

U zatvoru je preživljavao užasne muke, jer su ga agenti prisiljavali da otkrije svoje veze. Strajkovao je gladiju najprije sedam, kasnije jedanaest dana, pa se o njegovom otporu pisalo i u ilegalnim biltenima. Poslije šest mjeseci ljekar ga je uputio u bolnicu, na liječenje, odakle je uspio da, u donjem rublju, pobegne goniocima. Sakrio se u kućicu jednog baštovana, gdje se obukao i obrijao, a zatim otišao u partizane. Bio je u mnogim borbama i, eto, s razoružanim drugovima

stao pred četničkog komandanta, kome je rekao da je Hrvat i da se zove Pavelić.

U selu Fojnici, gdje su se zadržali sa vodičima, goloruki borci su se jedne junske noći razbježali na sve strane, ostavljajući dva četnika. Rasuti u grupe, pa i pojedinačno, nisu imali kud nego da se upute prema Velež-planini i Mostaru, koji im je u to vrijeme i u takvim prilikama izgledao kao najsigurnije gnijezdo i partizansko sklonište. Povlačili su se preko ogoljelih planina i sjenokosa u Donju mahalu, Luku, Bjelušine i druge mahale, u siromašne radničke kuće i sokake, među ljudi s kojima su se zajednički borili, kojima je bataljon bio simbol slobode, njihova zastava.

Gazili su otečenih stopala hercegovačko kamenje izbjegavajući sela, njemačke i četničke zasjede i patrole. Dok su Marijan Pavelić i Omer Mrgan otišli u Dubrave, gdje su mnoga sela bila partizanska i gdje je već bio novoformirani Omladinski mostarski bataljon, ne znajući za nevolje svojih starijih drugova sa Sutjeske, Meha, Cimba i drugi koji su izbjegli da ih četnici zarobe ubrzo su izbili u Podveležje, u sela iznad Mostara kroz koja su mnogo puta prolazili i navraćali. Ova grupa se uspješno probijala između četničkih zasjeda i patrola, prešavši i Nevesinjsko polje sa stotinama šatora njemačkih jedinica koje su učestvovali u borbama na Sutjesci. Meha i njegovi drugovi su imali njemačko naoružanje, koje su u istočnoj Hercegovini »nabavili« i zamijenili za italijansko oružje zaplijenjeno u dolini Neretve. Tako su iznenadili i preplašili i svatove u selu Bijednom. Neko se u to nevrijeme ženio. Došlo je do meteža, ali su se kasnije bogato pogostili. Zatim su lako došli do prvog sela iznad Mostara, do Dobrča, do pojate u kojoj je bila šesnaestogodišnja omladinka Raska Elezović, sada žena Mehe Trbonje. Njen brat, komunista, poslao ju je s majkom na »imanje«, kod velikog tora ovaca. To je bila pogodna oaza u kojoj su se partizani, kuriri i ilegalci odmarali na

putu ka Mostaru, ili kada iz grada kreću prema Borcima i drugim stranama. Alija Čišić bio je jedina žrtva na tim trnovitim putevima uzmicanja. Ubijen je na Mazoljicama, u vinogradu iznad prvih gradskih kuća.

Tako su se, eto, preživjeli borci desetkovanih bataljona krajem juna četrdeset treće spustili u Mostar u kojem su nijemci i ustaška policija već bili ugovoreni svu vlast od Italijana. Trebalo je da i u takvim uslovima grad postane partizanski logor, neobično ilegalno predanište. Očevi i majke, braća i sestre, svi poštenu Muslimani, Srbi i Hrvati bili su na tom partizanskom borbenom položaju.

Niko nije pitao kako i zašto se tako moralo dogoditi, zašto se bataljon rasuo i povukao u grad. Punim srcem su prihvatali borce, jednu premorenju partizansku četu, odlučni da zajedno s borcima sa Sutjeske dijele dobro i zlo. Pa i tada, u vrijeme borbi na Zelenogori i povlačenja bataljona u grad, mostarski komunisti su na terenu iznad grada organizovali i opremili svoj novi bataljon skojevaca.

Osjećao sam se veoma ponosnim što sam uspješno, bez ijedne nesmotrenosti, iz grada izveo sve borce tog novog mostarskog bataljona.

Bila je to zaista čudna situacija: u okupiranom gradu je liječio rane desetkovani bataljon, a iznad grada je novi omladinski bataljon nastojao da susretne Desetu hercegovačku brigadu i borce sa Sutjeske.

Predaha nije bilo. Trebalo je oko sedamdeset novih ilegalaca sačuvati, prehraniti i osposobiti za nove borbe.

Poslije rušenja željezničke pruge i automobilskog puta prema Sarajevu bilo je izuzetno teško nabaviti hranu, preživjeti i ishraniti porodicu, nabaviti kukuruz i grah, jer su oni bili znatno skuplji nego ljeta četrdeset druge, kada su proleteri takođe pokidali mostove na Ivan-planini. Ali i u takvim okolnostima su ilegalni odbori i pododbori snabdijevali hranom, odjećom i novcem mnoge partizanske porodice — djeca su pri-

mala i pirinač i šećer — i obezbjeđivali ishranu i borcima bataljona.

Da ne bi organizaciji grada bili na teretu, da od drugih ne bi očekivali zalogaje, Ala i Husa su predložili da upadnemo u njemački žitni magacin na Luci, koji je bio pedeset metara daleko od škole prepune njemačkih vojnika.

Škola je bila na jednoj strani puta, magacin na drugoj, bliže obali Neretve. To nam je i omogućilo da se, pećinama iznad rijeke, privučemo magacinsku i skočimo na čitava brda pšenice. U toj ponoćnoj koloni su pored nas trojice bili Zajka Čustović, Omer Kreso, Vlatko Ilić i njegova majka Anica, čiji je najstariji sin, Gašo, sa nekoliko desetina Mostaraca čamio u zatvoru na Mamuli, odakle je u aprilu četrdeset treće odveden u koncentracioni logor »Visko di Udine« u sjevernoj Italiji.

Nekoliko sati je trajala ta naša »ekonomска« akcija. Vreće nabijene pšenicom nosili smo obalom Neretve do Aničine kuće, koja se pretvorila u bogato skladište. Jedina neprijatnost se dogodila upravo meni. Iscrpljen i neoprezan, spotakao sam se na zidu i s vrećom pšenice strmoglavio na pećinu. Ne znam koliko sam ležao onesviješten. Kada sam otvorio oči ugledao sam Alu Kresu. Podigao me je, i uz njegovu pomoć sam stigao u Aničinu kuću. Srećom, sve je prošlo bez posljedica.

Iduća noć nas je zatekla u zgradici časnih sestara u Zahumu. Našli smo nešto hrane, a zatim smo se uputili velikom kokošarniku. Htjeli smo da sutradan pripremimo dobar ručak, i Husa Orman nije želio da tako lako odustane od tog plijena. Hvatao je kokoške i pijevce s posebnim zadovoljstvom, ali posljednji pijevac, bio je petnaesti po redu, nije se lako predavao: kukurijekao je i skakao iz čoška u čošak.

— Zoveš Roku, je li, kopilane! — govorio je Husa ubacivši pijevca u vreću.

Treća noć nas je odvela do podruma u Šemovcu, a četvrtog dana je Husa, na oči mnogih građana, napravio neobičan podvig. Izašao je na ulicu u po bijela dana, uvjeren da i tada može preći iz jednog u drugi dio grada, do dvojice svojih drugova iz bataljona. Naišao je na agente, od kojih je jedan ranije doživio okršaj s njim.

— Ruke uvis! — viknuo je agent uperivši pištolj.

— Dobro, prijatelju, ali se nemoj prerano radovati — hladnokrvno je odgovorio Husa i istog trenutka, munjevitom, pesnicom udario agenta koji je imao pištolj u rukama. Pištolj je opalio — meci su prosvirali pored glave, zatim je mlatnuo drugog i sjurio se Beglerovim sokakom na Neretvu. Upao je u baštu i, onako nasumice, usplahiren, izbio na »Gvozden« šesnaest metara visoku pećinu koja se pruža duž rijeke. Sa te pećine mogu da skaču samo rijetki, najsmjeliji skakači i plivači iz grada, koji su se tog julskog dana u velikom broju okupili na plaži ispod »Gvozdena«.

Gonioci su bili za petama i pucali su. Husa se nije mnogo dvoumio. Skočio je s »Gvozdena« i izgubio se u virovima ispod šupljih pećina, roneći i plivajući niz rijeku. Izašao je na drugu obalu, na kojoj se, po nesreći, susreo s dvojicom Nijemaca u kratkim pantalonama koji su se, čuvši pucnjavu osvrtali na sve strane. Došli su na kupanje bez oružja, a sada su se našli oči u oči s čovjekom u mokrom odijelu koji je očito bježao pred pucnjavom. Mada nisu imali oružje, uhvatili su se ukoštac sa bjeguncem. Ali ubrzo su upoznali snagu Husine pesnice. Pali su okrvavljeni od oštrog kamena u Husinoj ruci. Husa se trenutak kasnije užurbano peo strmim sokakom prema Mazoljicama, u sigurno sklonište.

Početkom jula je Miza plačući dotrčala kući.

— Šta se dogodilo? Govori! — izustio sam zabrinuto.

— Nijemci su maloprije proveli više od trideset drugova iz Omladinskog bataljona. Uhvatili su ih u Dubravama. Mnogi su poginuli.

Vijest je naveće potvrđena. Omladinski bataljon je potpuno razbijen! Nesreća se desila kod Stjepan-krsta, više sela Kamene, između Nevesinja i Blagaja. Slabo naoružan i bez hrane, bez gotovo ikakvog iskustva u borbama bataljon je, budući da nije imao pouzdana obavještenja, u širokom pojasu tražio Desetu brigadu, koja je bila daleko od njih, da bi, napokon, poslije ponovnog vraćanja preko puta Mostar — Nevesinje, izbio kod Kamene, premoren i bez cilja, ali već i otkriven od Nijemaca i ustaša. Mladen Balorda, Šerif Burić i još nekoliko boraca iz bataljona, koji se vratio sa Sutjeske, poslije kratkog predaha u Mostaru, izašli su u taj bataljon da svojim iskustvom pomognu i pripreme prijem ostalih partizana iz grada.

Nijemci su poremetili sve planove. Predvođen žandarima i ustašama, jedan veći njemački specijalni »trup«, naoružan mašinkama i bombama, tiho je likvidirao straže i naperenih cijevi našao se iznad zaspalih i za borbu nespretnih omladinaca. Paklenom paljbom Nijemci su za svega nekoliko minuta ubili dvadeset drugova i jednu partizanku u odredu — sedamnaestogodišnju Martu Pavić. Trideset su zarobili, među kojima i ranjenog Mladena.

U feldžandarmeriji, u centru grada, omladinci su čekali presudu.

— To je, dakle, partizanska vojska... Balavčad! Ko vas je odveo u šumu?... Čutite? A ko je među vama komunista? — pitao je folksdojčer.

— Ja sam komunist! — javio se Mladen, koji je nekoliko dana kasnije strijeljan na Mostarskom blatu.

Bio je to trenutak da se pređe u odlučujuću akciju i protiv partizanskog bataljona u okupiranom gradu, tim prije što su pripreme već bile izvršene i što se našao kukavica Hilma Husković, demoralisani borac sa

Sutjeske — s njim sam učestvovao u borbi protiv bješlimičkih ustaša —, koji je — moleći da mu se sačuva život — rekao da se u tri mostarska kvarta kriju nje-govi drugovi iz bataljona.

Dok je Husković u celiji čekao svoj trenutak, više stotina Nijemaca je u nekoliko desetina kamiona u širokom luku opasala tri mostarska kvarta, nadajući se da će upravo tu pohvatati sve borce bataljona koji se odmarao u gradu i u isto vrijeme unosio nemir i nesigurnost u okupatorske kasarne.

S otkočenim puškama i mašinkama ulazili su u svaku kuću i odvodili sve muškarce od četrnaest do šezdeset godina. Razlika između porodica nije bilo, izuzev nekoliko, jer policija je već odavno stavila do znanja svojim gospodarima da u tim kvartovima nema gotovo nijedne porodice za koju se može reći da je lojalna ustaškoj vlasti, da ne pomaže komuniste. »Sve — parti-zani«, tako su objašnjavali vojnicima koji su, ne bez straha, upadali u kuće.

Agenti i policajci nisu mogli svugdje pratiti vojnike pod šljemovima. Uz to su ilegalci blagovremeno saznali da se tih dana pripremaju opšta racija i pretres u tri mostarska kvarta. Dok su Meha, Čimba i većina drugih ilegalaca, među kojima sam i ja bio, spavalii u centru grada i na drugim stranama, borci bataljona — Ala, Husa, Vasa Maslo, Pera Krajina i drugi uspjeli su da preko bašta i plotova izmaknu prema Veleži, na otvoren teren, sa oružjem u rukama.

Političkog komesara Mostarskog bataljona Envera Čemalovića iznenadili su u kući, u Pothumu. Dok je on, komesar, skriven u bašti čekao s oružjem u rukama, njegova majka je mirno dočekala vojnike s otkočenim puškama. Ona se nije bojala za svoj život, mada je znala da su u gradu izljepljeni plakati u kojima je stajalo da će svaka porodica koja čuva partizana biti strije-ljana, da je selo Orašje, u kome je jedno vrijeme bora-vio Omladinski bataljon, cijelo zapaljeno, da je u nje-

mu strijeljano pedeset i šest partizanskih simpatizera seljaka. Sin joj je ostao u bašti, ali odveli su joj muža, domaćina, koji se ubrzo našao iza bodljikave žice nedaleko od fabrike duhana, gdje se okupilo oko hiljadu i po muškaraca. Okolo su bili upereni teški mitraljezi s kamiona.

U sredini kruga su stajali njemački oficiri i... Husković! Preplašen, skoro izbezumljen, Husković je ispred zatvorenika išao korak po korak, gledao je u svakog iz stroja i, bez riječi, upirao prstom u svoje žrtve. Zatvorenik prema kome bi se ispružila njegova ruka... išao bi nasred kruga. Tako se poslije prvog Huskovićevog kruga prikupilo trideset zatvorenika, među kojima su se našli i ljudi kod kojih se i on sam krio i hranio. Izveo je i Smaju Jugu i Mehu Palu, drugove s kojima se borio u Mostarskom bataljonu. I Avdiju Pavlovića, u čijoj kući su desetine ilegalaca uvijek nalazile sigurno sklonište, odakle su mnogi odredi izašli iz grada.

Trideset Huskovićevih žrtava za Nijemce je bilo suviše malo. Ponovo je krenula pratinja unaokolo. Husković je sada sve češće, gotovo svakog desetog izvlačio iz stroja, koračajući i dalje potpuno izgubljen.

Na sredini kruga je već bilo oko osamdeset drugova, među kojima i oni koje je Husković samo na ulicama sretao, pa i oni koje nije ni poznavao. A onda je u logor dojurio luksuzni automobil.

— Raca!... Zar i ona izdajnik? — zabrujalo je u redovima uhapšenika.

Raca Ivanišević, borac desetine u kojoj sam i ja kao puškomitraljezac proveo posljednje dane u Mostarskom bataljonu, tog jutra je bila jedina žena u logoru. Kada su Nijemci zalupali na vrata kuće u kojoj se krila, pokušala je da se skloni među bačve u podrumu, ali su je uhvatili, u spavačici, i poveli u feldžandarmeriju, a zatim u logor među okupljene Mostarce.

Pojavila se u dugačkoj bijeloj spavaćici, visoka, sa opuštenom bujnom kosom. Za njom su išla tri njemačka oficira.

— Da, ona je takođe borac bataljona! — rekao je Husković, koji je tog jutra u logoru završio svoj izdajnički zadatak.

Sve oči su bile uprte u Racu, ljepuškastu trgovačku pomoćnicu i skojevku koja je oktobra četrdeset prve izšla na oslobođenu teritoriju, u Mostarski bataljon, gdje su bila i njena dva brata. Bila je bolničarka i borac, uvijek u prvim borbenim redovima. Preživjela je i četnički puč, bljesak noža i krvave vrtloge u koje je zapadao bataljon, pa i njena braća, od kojih je jedan, nedaleko od Travnika, ubrzo poginuo. Osvjedočio sam se u njenu hrabrost, samopožrtvovanje i prisno drugarstvo. Ja sam se zatim spustio u Mostar, a Raca je krajem četrdeset druge dospjela u Bihać, u radionice pri Vrhovnom štabu. Ipak nije mogla da zaboravi svoj bataljon, te je već februara četrdeset treće opet u bataljonskoj koloni. S njom je prošla i Sutjesku, odakle se povukla u Mostar. Na tim putevima povlačenja bio je i njen brat Vojo, pekarski radnik koji je decembra četrdeset prve iz grada izveo odred u kojem sam i ja koračao na putu u bataljon. Vojo je uspio da izbjegne raciju, ali Raca je nesrećno pala u ruke feldžandara.

Hiljadu i po uhvaćenih Mostaraca je grozničavo iščekivalo da vidi da li će i Raca poći Huskovićevim putein. Ona je, praćena oficirima, išla duž stroja. Išla je podignute glave, korak po korak, dok su se niz lice — ljudi su to vidjeli — kotrljale suze. Ona, partizanka Raca, kao da nikoga nije vidjela i kao da nikog više čula nije. Išla je naprijed gledajući iznad glava svojih sugrađana, nošena tužnim mislima i svojim suzama. Prošla je duž stroja — pored hiljadu i po Mostaraca — i nikog nije izdvojila u sredinu kruga. A znala je desetine građana za koje je imala šta da kaže!

Nijemci su zbumjeno gledali u partizanku, svoju žrtvu. Šta dalje da se radi? Djevojka se izgubila pod udarcima feldžandara, a onda je, okrvavljeni lica, okružena grupom oficira, ponovo krenula pored svojih sruđana. I ponovo je bez riječi, bez pokreta ruke ili oka, čvrstim i bržim korakom prošla pored svojih drugova! U očima više nije bilo ni suza, ni tuge. Išla je prkosna, odlučna kao u jurišima.

Talas tihog ushićenja prostruјao je redovima uhapšenika. Plemenita i smjela partizanka je i u logoru visoko nosila zastavu svoga bataljona.

U grupu koju je izdvojio Husković svrstani su i građani koji nisu imali legitimaciju, a takvih je bilo previše, i nastala je opšta gužva. Bio je to velik propust Nijemaca, jer su se tu našli i oni koji su mogli lako dokazati da sa partizanima nemaju ništa zajedničko.

Poslije dva dana Nijemci su, napokon, imali čiste račune: na Mostarskom blatu je strijeljano četrdeset Mostaraca. Među njima i Raca Ivanišević.

Odmah zatim su u centru grada, na Musali, obješeni Drago Palavestra i Alica Rizikalo, borci Omladinskog bataljona.

Ali, ubijen je i izdajnik Husković. Za svoje izdajstvo je dobio metak. Stigao ga je na džamijskoj munari, da bi pored nje, u haremu, na vrelom suncu, urličući, skončao, odgurnut od ogromne većine građana.

Žrtve su bile suviše teške da bi borci sa Sutjeske, koje je grad i dalje vjerno čuvao, mirni dočekivali novi dan. Krajem jula oni su krenuli uz padine Veleži, na svoj stari teren, u borbu. Osvježen i ojačan omladinicima i omladinkama iz Mostara, bataljon je ponovo bio na okupu, pod oružjem.

Pod razvijenu zastavu nije imao sreću da ponovo stane Ante Zelenika, omladinski rukovodilac bataljona. U gradu je poslije masovnog hapšenja, ubijanja i vješanja nastalo izvjesno smirenje, a Neretva je ponovo pri-vukla svoje kupače... Jednog jutra su na ulicama gra-

da osvanule smrtovnica koje su objavljivale smrt i sahranu Ante Zelenike.

Stajao sam iznenađen pored smrtovnice pokušavajući da odgonetnem šta bi to moglo da znači kad se u okupiranom gradu javno sahranjuje komunista, omladinski rukovodilac partizanskog bataljona.

— Ante je mjesecima bio na samrti, zaboravila sam ti to reći — dočekala me je u dućanu Miza. — Agenti su dolazili nad njegovu postelju, dovodio ih je njegov brat Ivo, ali ostavili su ga da na miru umre. To zna cijela njegova ulica.

Ivo Zelenika. Bio sam iznenađen neobičnim raspletom događaja u koje sam i ja bio upleten mimo svoje želje. Znao sam da je Ivo, Antin brat, zbog moje nebudnosti uspio da pobegne kada je naletio na zasjedu iznad Ostrošca, jula četrdeset druge. Zbog toga sam bio i na raportu u štabu bataljona. Od tada pa do posljednjih julskih dana četrdeset treće o toj nesrećnoj braći nisam više ništa čuo.

U četiri sata po podne na sprovodu je bilo mnoštvo građana. Ubrzo sam saznao za potresnu tragediju tihog i, činilo mi se, previše čutljivog komuniste.

Ta gorka priča o omladinskom rukovodiocu, koji je četrdeset prve iz sjevereog vojnog logora digao mitraljez i tri sanduka municije, začela se jedne zimske noći četrdeset druge kada su traženi bombaši da nečujno pređu Vrbas i napadnu bunkere sa nakostriješenim mitraljezima i topovima. Ante je zaplivao ledenom riječkom, ali to je ujedno bila njegova posljednja borba.

Dobio je upalu pluća, a zatim pjegavi i trbušni tifus. Oči su bile pune vatre i nemira, a tijelo nemoćno, slomljeno. Umjesto da ode u partizansku bolnicu, Ante je zatražio da se liječi u Mostaru. I krenuo je na taj svoj posljednji, neobični put. Pet dana i pet noći je visio na plećima krakatog seljaka, koji je grabio preko golih litica i greda.

Prolazili su pored žica i patrola, iscrpljeni i gladni, da bi, jedne martovske noći četrdeset treće, izbili u baštu ispod Antine kuće na samom kraju grada, pod brdom. Stali su pod prozor. Antini prsti su zakucali na prozor sobe u kojoj su ležali njegovi roditelji.

Otac i majka, otvarajući prozor, zastali su preplašeni.

Ruke su se ispružile i brzo kroz prozor uvukle malaksalo tijelo. Otac je nasred sobe stajao opuštenih ruku. Majka je vrisonula. Pred njom je ležao njen najstariji sin, avetinjski mršav i bliјed.

Vrata su se naglo otvorila. Pomolio se Ivo.

— Lijepo izgledaš, komesare! — stao je iznad brata iznenaden njegovim izgledom.

Ante je čutao. On nije očekivao da će u kući zateći brata, jednog od rukovodilaca gradske ustaške mladeži.

Dok su te noći roditelji preklinjali svog sina da napusti kuću i ostavi na miru brata, bolesnog partizana, dok je otac ponavljao da Ante više nije borac i da bi tako bolestan svugdje mogao naći sklonište, jer je na samrti, doktor je utvrdio da je Ante tuberkulozan i da mora odmah u bolnicu.

Trideset dana je lebdio između života i smrti. Kada su ga otpustili iz bolnice, gdje se krio pod tuđim imenom, više nije bilo pomoći. Smrt je neumoljivo nastupala. Ali kuda iz bolnice, na koju stranu?

Ilegalni radnici su ga jedne noći prenijeli u jednu, zatim u drugu partizansku porodicu, da bi poslije dva mjeseca, kada je kraj već bio na samom pragu, ponovo, po noći, svog starog druga prenijeli njegovoj kući. Ante više nije želio da izlaže opasnosti druge porodice. Tražio je da bude u svojoj sobi, kod roditelja, bez obzira na to da li će za njega saznati policija, da li će ga brat ili neko drugi izdati.

Bio je sagoreo, suh. Ali i takav je za ustaše bio opasan, i takav je za njih bio partizan, komunista, borac.

Tek što se tuberkulozni partizan ponovo spustio na krevet u svojoj sobi, njegova majka Manda je, u tri sata noću, bila na nogama:

— Stjepane, čuješ li? ... Neko ima oko kuće.

Bila je julска zvjezdana noć. U dvorištu su se već čuli koraci i sa otvorenog prozora glas agenta Topića:

— Gdje je Ante, partizan?

— Evo ga. Uđite slobodno, štakori policijski! — rekla je majka svjesna da joj je smrt uzela sina.

— To je, dakle, taj komunista? ... Pa to je živi leš!
— uzviknuo je agent Stojan Martinović spustivši pištolj na sto kraj kreveta.

— Šta ćemo s njim? — pitao je agent Novo držeći pištolj u ruci.

— Šta je, zar ste zaboravili da gađate? — javio se iznemogli omladinac.

Krv je potekla iz usta, majka je vrissnula, a agenti i brat Ivo su stajali zbumjeni, neodlučni. Otac je, u nevolji, skinuo bocu sa ormana.

— Evo, Stojane, uzmi čašicu rakije.

— Zar njima ... pred sinom ... — viknula je majka istrgnuvši bocu iz muževljevih ruku. Rakija se razlila po sobi, odjeknula je kuknjava, komšije su istrčale, a agenti, jedan za drugim, žurno su se spuštali niz strmi sokak.

Tako je cio Zahum doznao da se u Mandinoj kući gassi život Ante Zelenike.

Drugovi ga nisu zaboravili. Dok je majka stražarila da joj sina i drugove na njihovim sastancima ne bi iznenadili agenti i Ivo, Ante je sve više strahovao za život svojih prijatelja, koji su ga, uprkos opasnosti, posjećivali.

Petnaestak dana poslije dolaska agenata Ante je zamolio roditelje da dovedu fotografa.

— Fotografa? — otac je, začuđen, zastao.

— Da. Hoću da se slikam. Tu sliku sačuvaj i kasnije predaj drugovima.

Fotograf je došao u jedanaest sati. Ante je već bio u novom crnom odijelu, koje su mu roditelji obukli dok je ležao na krevetu.

Zbunjeni fotograf je gledao neobičnu, potresnu dramu u polumračnom predsoblju. Stavili su ga na stolicu i fotograf je, za djelić sekunde, za dah jedan uspio da fotografiše neobičnog mladića prije nego što će pasti sa stolice, prije nego što će izgubiti svijest.

U jedan sat popodne Ante je otvorio oči. Ležao je na krevetu u crnom odijelu. U odijelu u kojem se slikao — za uspomenu svojim drugovima. Tada je rekao roditeljima:

— Skinite mi odijelo, izvršite dezinfekciju, i dajte ga nekom siromahu. Šteta je da trune u zemlji.

Dvije krupne suze su se skotrljale niz Antinu lice. Umro je tiho, petnaest minuta kasnije.

Sutradan, na dan pogreba, ponovo su agenti bili u kući. Otvorili su sanduk i — ko bi to mogao znati zašto! — pretresli mrtvog Antu. Majka je, sa sjekirom u ruci, zadržavana od susjeda, sva izbezumljena, vikala:

— Zar ga se i mrtva bojite, razbojnici. Zar mu i sada mira ne date.

Sprovod je na groblju ostavio pod brezama posljednju julsku žrtvu grada. U bataljonu, koji je ponovo razvio svoje čete oko Boračkog jezera, ubrzo se našao i Antin mlađi brat Niko.

Za to vrijeme kurir Ala Kreso, koji je zbog bolesti ostao u gradu nešto duže, i poslije nekoliko naših razgovora nije mogao da shvati zašto još nisam želio da idem u bataljon.

— Sve što si istresao, kivan i mrzovoljan — to da ti štab bataljona ili neko drugi neće oprostiti samovoljni dolazak u grad — već je poodavno stara priča, prešlo se preko toga — govorio je Ala.

— Možda. Iako poslije svega što ste doživjeli od Sutjeske do Mostara može da se razgovara i o vašem

»slučaju«, o »slučaju« štaba bataljona, ja ipak mislim da bi se neko, gore, našao da se obračuna sa mnom.

— Ne lupetaj!

— Moram. Ako je tačno da je Deseta brigada spala na dvije stotine boraca, tako sam čuo, onda da zapisam: a gdje su ostali borci? Jesu li samovoljno napustili svoje čete i bataljone, ili ih je štab poslao na odustrovo? Ne prekidaj! Ako, dakle, krenem s tobom u bataljon, a ja bih to rado učinio, čim bi me gore ugledali, štablja bi prihvatio stari bataljonski dnevnik, na nekoj stranici bi pronašao moje ime i uz njega veliki upitnik.

— U međuvremenu si bio jedan od najaktivnijih ilegalaca u gradu! — prekinuo me je Ala.

— Očekivao sam da ćeš to reći. Hvala ti. Zna se da sam bio siguran kurir i vodič grupa koje su izlazile iz grada. Ali gore će sigurno biti govora i o tome ko je sve kriv što je u Kamenoj nastradao Omladinski bataljon.

— Šta imaš ti sa bataljonom, šta mlatiš.

— Bataljon je razbijen i mnogi ljudi su izginuli. Ko će za to odgovarati? Ja, svakako, neću. Svoj zadatak sam poštено obavio. Omladinci su srećno izašli iz grada i okupili se. To je i moje djelo. Oni su tako postali udarna jedinica. Ali neko ipak nije radio kako je trebalo raditi. Držali su bataljon na izuzetno opasnom terenu, između puteva, slabo naoružan, bez iskustva i snažnijeg i spremnijeg rukovodstva, bez hrane. O tome se po kućama već priča. Bili su prepušteni mnogim opasnostima. I eto, taj »neko« mora da položi račun za sve to. Trebalо bi da položi. Međutim, za sve to, jasno mi je kao da gledam, naći će se neki dobar izlaz. A drugovi su poginuli! Baš lijepo!

— Šta hoćeš tim da kažeš?

— Ništa, samo pričam. I tako, kad bih došao u štab, odmah bi okrenuli moju stranicu: takav si i takav! Takav si nekad bio. Ne mora da bude ništa tačno od toga, možda sam ja to sebi uvrtio u glavu, ali i samo saslušanje, Ala, ne bih mogao da podnesem. Planuo

bih, uvrijedio bih nekoga, pričao bih kao što i danas pričam, i eto ti nesreće. Pogotovo što jedna glava, bilo čija, sada ne znači ama baš ništa. Otišao bih na onaj svijet a da нико ne bi ni zapazio da me nema... A kada bih izišao na raport da bi mi odmjerili grijehove, vidiš, uzeli bi aršin kojim se mjere putevi i greške partijskog rukovodioca, gledali bi me kao starog komunistu.

— Opet pretjeruješ.

— Ne! Dobro, jesu li Meha, Čimba i njihovo društvo u Partiji? Cutiš! Svaki od njih nosi po nekoliko ožiljaka, ne treba o tome da pričam, pa... jesu li partijci? Nisu. Dakle, tako je to: kad oni još nisu partijci, onda ja to neću biti još za pet ili deset godina pa da skidam zvijezde s neba. Uostalom, biće vremena za sve, jer, Ala, da ti pravo kažem, ja još ne mogu da vidim kraj ovom ratu.

— Čitaš li biltene i vijesti sa frontova?

— Ostavi biltene i vijesti sa frontova. Ja gledam iz svog ugla: još će biti krvi do koljena. Ljeta četrdeset druge je bio četnički puč, ljeta četrdeset treće desetkovani bataljon je bio u gradu, a ko je to mogao i očekivati. Vidiš li i ovu raciju. Biće njih još. Nijemci će ovaj naš grad prorijediti i pročešljati da ćemo se na prste moći izbrojati. A onda sjedi i sabiraj rezultate.

— Ti, dakle, nećeš u bataljon? — digao se Ala.

— Neću. Ostaću ovdje i radiću sve što budem mogao za vas gore, za bataljon. Hoću da u gradu, u ilegalnom pokretu, učinim više nego što to bataljonski »četvorougao« može i da pretpostavi.

— Možda se bojiš juriša i aviona?

— Za Racu se takođe govorilo da se boji aviona i njihovih mitraljeza, a čuo si kako se držala u logoru. Alica i Drago su svega dva mjeseca nosili puške, a čuo si kako su se držali pod vješalima. Jedno sigurno znam: izdajnik nikad neću biti makar me rastrgli između konjskih repova.

Rastali smo se toplo, prijateljski ...

Danas sjedim sam i bespomoćan u mračnoj ćeliji i mislim: trebalo je da sa Alom Kresom krenem strmim stranama Velež-planine, da pobjegnem iz virova ilegalnog rada, da izbjegnem zamke i varke koje donose noći i jutra u okupiranom gradu.

Sinoć sam to shvatio, tako mi se bar čini u nevolji u koju sam zapao.

Noć je bila podobro odmakla kada je brava škljocnula i kada je stražar naredio:

— Ispadaj!

— Da ponesem stvari? — pitao sam ne bih li otkrio da li me vodi na saslušanje ili negdje izvan zgrade.

— Ostavi sve i ispadaj!

Mogao sam da ponesem samo posuđe u kojem mi je žena svakodnevno slala hranu. Posljednja tri dana sam sjedio sam u ćeliji i zbunjen sam koračao zatvorskim hodnikom.

Zastao sam na pragu prostrane sobe na kraju hodnika. Pored prozora je stajao Nenad, komandant Mostarskog bataljona od junskog četničkog puča do jeseni četrdeset druge, do smjenjivanja štaba bataljona. On mi je u prenjskom bivaku dao pušku i košulju pošto sam oslobođen iz konjičkog zatvora.

Za stolom je sjedio Safet, sićušni crni Stočanin, pravnik koji je bio gotovo utonuo u široku stolicu s visokim naslonom. Pored vrata desno stajao je oficir Donko s dvojicom meni nepoznatih oficira.

Ušao sam presušena grla i bez pozdrava. Stao sam kao ukopan nasred sobe očekujući da mi neko ipak pride i kaže koju riječ, možda pruži ruku. To se nije desilo, i ja sam stajao zbunjen, spetljan i nemoćan.

Ne znam koliko je trajalo to mučno isčekivanje, ta stravična tišina u zatvorskoj kancelariji. Znam samo toliko da me je nečija ruka povukla u stranu i da sam ja tada na vratima sobe ugledao — Matu Roku, upravitelja Župske redarstvene oblasti, šefa mostarske policije.

Možda to tako i nije bilo, ali činilo mi se da su sve oči bile uprte u mene. Ko zna kako sam tada izgledao, da li sam zadrhtao, da li su moje oči unevijjerene gledale, da li su moje ruke ostale mirne, prsti zgrčeni.

Preda mnom je stajao čovjek koji je u svojim rukama držao sve ustaške, policijske i obavještajne konce u Mostaru, organizator mnogih hapšenja i racija, vjerni ustaški činovnik koji je sa italijanskim, njemačkim i četničkim komandom vješto uskladišao mnoge akcije protiv saradnika narodnooslobodilačkog pokreta u okupiranom gradu. Koliko li je puta njegovo ime pomenuto u bataljonu, u biltenima i lecima, na sastancima skojevskih grupa, u odredima koje sam vodio iz grada, čak i u ponoćnoj akciji ilegalaca izvedenoj u dvorištu časnih sestara, kada je Husa Orman, hvatajući u kokšincu petnaestog po redu pijevca, rekao: »Zoveš Roku, je li, kopilane«. I eto, taj Husin »kopilan« je u islјednikovu sobu ušao miran i nezainteresovan. Stao je dva-tri koraka ulijevo i bliže islјednikovom stolu, osmotriviši me više uz put, preko ramena.

— Okrenite se i pažljivo pogledajte ovog zatvorenika — rekao je islјednik Safet prilazeći šefu mostarske policije i pokazujući rukom prema meni.

Roko me posmatrao, ali izgledalo je da me drugi pronicljivije gledaju nego on, da prate svaki moj treptaj, pokret ruku, očiju.

— Dakle? — čuo se islјednik.

— Šta želite? — pitao je Roko.

— Da li ga poznajete?

Roko me još jednom pogledao, a zatim je odgovorio:

— Ne.

— Pogledajte pažljivije.

Pogledi su me ponovo prikovali, pritisli kao teškim olovnim maljem.

— Ne, ne znam ovog čovjeka — odgovorio je Roko.

— Jeste li sigurni u to? — pitao je oficir.

— Da.

- Niste ga viđali na mostarskim ulicama?
- Ne. Zar je to neobično? Neuvjerljivo?
- Možda.
- Kako se vi zovete? — iznenada mi se obratio Roko.

Saopštio sam svoje ime i prezime očekujući rasplet tog neobičnog suočenja. Roko je glasno ponovio moje riječi, a zatim je opet potvrdio da sam mu nepoznat, da prvi put čujem za to ime i prezime.

Cinilo se da moji isljadnici nisu bili zadovoljni njegovim odgovorom, jer su mu odmah zatim naredili da mi priđe bliže i da me bolje i pažljivije zagleda. Roko je stao korak-dva ispred mene gledajući me pravo u oči, a zatim je zapitao:

- Jeste li vi Mostarac?
- Jesam! — odgovorio sam.
- Kako rekoste da se zovete? Bostandžić?
- Da. Vojni baštovan Muhamed Bostandžić — odgovorio sam možda baš u tom trenutku mirnijc nego što su to očekivali moji isljadnici.
- Da li ste čuli za ilegalca s nadimkom »Militare«?
- pitao je isljadnik Roku, koji je za trenutak kasnije odgovorio:

— Ne.

— Da li su vaši policijski agenti bilo kada pomenuli mostarskog ilegalca zvanog »Trkač« i to da se nudio policiji za saradnju?

— Ne. Svakako bih saznao za saradnika ilegalnog pokreta koji želi da otkrije svoje saučesnike i komunističku organizaciju u Mostaru, tim prije što naš obavještajni ured nije postigao osobit uspjeh u otkrivanju vaših kanala i punktova. U to budite sigurni. Uostalom, vama bi to trebalo da bude veoma dobro poznato, pogotovo zato što već imate potpun uvid u našu saradničku mrežu.

Slušao sam uhvaćenog šefa mostarske policije i isljadnike prosto ne vjerujući da sam optužen kao ne-

posredni saradnik mostarske policije. Stajao sam zanimio, opuštenih ruku, nasred sobe, ne shvatajući kako je do toga uopšte moglo doći, ko i kako je omogućio da se nečija paklena spletka i začuđujuća mržnja, optužba bez suočenja s onim koji je pokrenuo ovu vučiju hajku protiv mene, optužba bez jednog jedinog dokaza, čak i povoda — kako se sve to moglo prihvati kao dovoljan razlog za hapšenje i stravično suočenje s prvim zločincem Mostara.

Zar su sva moja partizanska znamenja, moje djelo isklesano i u spletovima mojih mitraljeskih rafala, na teškim kurirskim putevima i u diverzantskim akcijama ilegalnog Mostara, zar je sve to suviše beznačajno i ništavno naspram optužbi bezimenog i meni nevidljivog tužioca, neuhvatljivog gusara na čudnoj pučini, u novoj zasjedi? Zar je sve to moglo da se zbriše i pokopa jednom jedinom rječju šefa mostarske policije, zar je moja sudbina bila u njegovim rukama, u rukama zločinca? Zar mi moje djelo ne daje pravo da budem gospodar svoje sudbine, svakog novog jutra, svake nove noći?

Sjedim, evo, u ćeliji i prokljinjem trenutak kada sam odbio da ponovo krenem strmim stranama Velež-planine, ostajući u surovim uslovima ilegalnog rada.

Ostao sam u gradu da bih ubrzo dobio novi zadatak našeg kvartovskog rukovodstva. Trebalo je organizovati nove udarne grupe za nabavku oružja, hrane i lijekova, otkriti sigurnije kurirske puteve i nove mogućnosti za otpremanje boraca u hercegovačke partizanske jedinice.

Tih dana, neposredno uoči kapitulacije fašističke Italije, u Mostar je stigla grupa drugova iz jednog italijanskog koncentracionog logora. Među njima je bio i Esa Fejić. Mada su Mostarci imali sreću da ih ne pobiju u logorima na Prevlaci i Mamuli, zatim u Italiji, izuzev što je nekoliko njih strijeljano, njihove priče o životu u ćelijama tvrđava govorile su o mukama robiškim, ali i o organizovanom životu i kolektivnom

otporu većine uhapšenika, posebno u tvrđavi na ostrvu Mamuli u Bokokotorskom zalivu. Živjeli su u ćelijama sa otvorima kroz koje su nekada stražarile topovske cijevi okrenute prema otvorenom moru, i sa otvorima, nekadašnjim puškarnicama, koji su gledali u zatvorsko dvorište. Po zidovima tvrđave, odozgo, iznad ćelija, na kojima je rasla trava, kretale su se straže sa nakostriješenim mitraljezima. A okolo puklo more — vidiš samo nebo i more. Tu se robovalo i gladovalo, strpljivo čekao sutrašnji dan.

Cuo sam i za nevolje mostarskog šofera Ibre Brekala, najzapaženijeg »pelerinaša« na Mamuli, koji je za hljeb rasprodao odijelo, ostavši u donjem rublju i sa zatvorskim čebetom koje nije mogao prodati. Kopnio je brže nego ostali, tako da je u svojoj »pelerini«, mršav i visok, sa opuštenom kožom na licu, izgledao kao živi leš. Iako je bio u kolektivu sa četvoricom drugova od kojih su dvojica ponekad dobijala pakete i dijelili ih sa ostalima u grupi, Brekalu to nije bilo dovoljno da bi sačuvao svoj snažni organizam. Ipak se nije dao. Zagledno sa drugim zatvorenicima, pričali su povratnici iz logora, borio se da i ono malo sljedovanja primi po tablici, jer su karabinieri zakidali na vagi. Zato je uvedena i komisija interniraca u kuhinji. I hrana se popravila. Poslije su ih prebacili u sjevernu Italiju, gdje su logoraški dani bili podnošljiviji, svakako i zbog toga što se italijansko carstvo već uveliko drmalo, što je bilo pred porazom.

Kasnije sam saznao da su poslije kapitulacije Italije gotovo svi Mostarci prišli slovenačkim partizanima, da je ubrzo nesrećno završio život moj prijatelj Ludvig Kujundžić Luče, mostarski komunista koji me je četrdeset prve ispratio u partizane a u jesen četrdeset druge dočekao u okupiranom Mostaru pošto sam se spustio sa oslobođene teritorije. Kada je jedne noći njemački »trup« napao četu u kojoj je bio jedan od starješina, a te noći i dežurni Luče je, sa mnogim borcima, ostao

bez oružja, četa se raspršila, i on je stao pred vojni sud. Bio je, kažu, svjestan teških posljedica svoje nebudnosti i nediscipline, pa je valjda i zbog toga plotun svojih drugova dočekao kličući slobodi i Partiji.

Teško sam odbolovao tragičnu smrt svoga druga. Sada, dok bespomoćno sjedim u ćeliji i razmišljam o Lučetovojo gorkoj subbini, o drugim ratnim nevoljama i sličnim subbinama, o svojim raportima u bataljonu i drugim ratnim teškoćama, čini mi se da moja ćelija ipak nije najgore što me moglo snaći. Nosi me potajna nada, uvjerenje da se u oslobođenom gradu, u mom gradu, ne može tako lako odsjeći najteža kazna, podići neobrazložena i nedokazana optužba, bez obzira na to ko je donosi i ko me optužuje. Hoću da u to vjerujem, moram da u to budem ubijeden. Otuda, valjda, svaki novi dan očekujem sve mirnije, ako to nije bezvoljno opuštanje, ne znam.

Šta danas radi Miza, da li je potražila moje prijatelje? Znam da me nije napustila, ne samo zato što mi je žena i što mi svakog dana šalje ručak. Znam da mi je iskren, intiman drug i prijatelj. Osjetio sam to i u najtežim trenucima koje sam preživljavao odmah poslije mog silaska u Mostar u jesen četrdeset druge. Ona me je razumjevala, pokušavala da shvati moju zbumjnost i neodlučnost. Baš zbog toga me je njen hapšenje u okupiranom gradu snažno potreslo i uzbudilo. Kada se poslije petnaest dana vratila iz zatvora dočekao sam je radostan, presretan. Sa uzbuđenjem sam slušao njenu priču.

— Gdje su ti braća? — pitali su je agenti na prvom saslušanju.

— Otišli su u nabavku žita i obadvojica su nestali — odgovorila je Miza iako je već znala da su joj braća poginula.

— Kome si davala letke? — pitao ju je agent kada se otrijeznila od prvih udaraca.

— Kakve letke? Zašto me uzalud mučite. Ja znam samo za dućan i prodaju voća i povrća — odgovorila je Miza.

Petnaest dana je, iz dana u dan, dobijala udarce gumenim palicama. Tada su ljekari — simpatizeri ilegalnog pokreta uspjeli da je iščupaju iz zatvora. Upornost i ljubav prema ilegalnim radnicima bile su jače od policijskih palica.

Doveli su je kući automobilom, iscrpljenu, slomljenu. Sutradan sam joj predložio da mi bude — drugarica.

— Misliš ... twoja žena? I da se vjenčamo za vrijeme rata? — pitala je Miza.

— Da. S prvom ženom sam se razišao ...

— Nemoj da se uvrijediš: ti si mi kao neka rodbina, drug iz borbe — odgovorila je Miza raspoložena više za to da odmah odem kuririma koji su me čekali nego da sluša moje priče o našem vjenčanju.

Dvojicu bataljonskih kurira, Alu Kresu i Vasu Maslu, zatekao sam u kući Stane Radišić, koja je i poslije smrti svog muža iz svoje kuće ispratila nekoliko reda. Te novembarske noći, ne očekujući ponoćne goste, zaključala je kapiju, povukla se u sobu i čvrsto zaspala. Trgla se tek kada su u njenu sobu upali kuriri sa baterijskim lampama. Tu sam ih i ja sutradan našao.

Dočekali su me neprijatnim vijestima. Cimba je ubijen. Nijemci su ga uhvatili na spavanju iznad Ostrošca i strijeljali.

Poslije nekoliko dana Ala i Vasa su me pozvali u kuću Milice Samardžić, koja je takođe od prve ustaničke godine dijelila dobro i zlo sa kuririma i ilegalnim radnicima grada. Tom prilikom sam i kuririma i Milici donio sljedovanje koje je dodjeljivao kvartovski narodnooslobodilački pododbor.

Mada je u gradu vladala glad, skoro potpuna neimaština, ilegalci i mnoge porodice čiji su domaćini bili u partizanima primali su pomoć u hrani i novcu. Da bi

ta pomoć bila još bolja i redovnija, Narodnooslobodički odbor je raspisao narodni zajam, neobičan referendum u okupiranom gradu. Novac je bio potreban i za nabavku lijekova i drugog materijala za hercegovačke partizanske jedinice, pa i za narodnu vlast na oslobođenoj teritoriji.

Gradačanin upisnik zajma koji bi dao deset hiljada kuna umjesto potvrde bi dobio novčanicu — iz izdvojene serije — od deset kuna, a to je odgovaralo uloženoj sumi novca. Jedna kuna sa određenim brojem i iz određene serije zamjenjivala je potvrdu da je upisnik zajma uložio hiljadu kuna. Poslije rata, kako je bilo utvrđeno, trebalo je da zajmodavac samo pokaže novčanicu — i dobio bi odgovarajući iznos uz kamatu od tri odsto. Tako je cijelokupna evidencija o zajmu svedena na određeni broj novčanica, na novčanice od tog do tog broja, a brojeve su znali samo pojedini drugovi. To sam saznao tek u oslobođenom Mostaru. Zajam je raspisan na osnovi napoleondora — šesnaest hiljada kuna imalo je vrijednost jednog napoleondora, kakav je odnos bio u slobodnoj prodaji.

Bilo je to tako vješto organizovano da nije moglo biti opasnosti od provala, premetačina i drugih neprijatnosti. Upisnik zajma je mogao na javnom mjestu, bilo gdje, pokazati svojevrsne »partizanske priznanice«, jer su to bile kune kao i druge — u prometu, ali njihovu pravu vrijednost je znao jedino zajmodavac, odnosno odbor.

Zajam su upisivali i mnogi trgovci »neutralci« nastojeći da uspostave izvjesnu saradnju sa partizanskim vojskom i tako steknu sigurnost i »s druge strane«. Desilo se da sam se upravo u tim sredinama često kretao i upisivao narodni zajam. Kada sam jednom prilikom trgovcu u gvožđarskoj radnji Mujagi Premilovcu dao trideset kuna, a on meni trideset hiljada, Mujaga mi je rekao: »Nemoj da zaboraviš, Hama, da me negdje zapišeš. Ja ti jedino vjerujem u tefter, crnom po bije-

lom«. Teško sam ga uvjerio da su upravo te kune — potvrde, to njegovo crno po bijelom.

Tog novembra su u gradu ponovo podignuta vješala. Iz kuće u kuću se brzo prenosila vijest da su u Liski ulici, kraj željezničke pruge, obješeni svima dobro znaći i voljeni građani. Dva dana je visila na omči Darinka Bitanga, žena Rade — poznatog komuniste izneneđu dva rata i majka poginulog partizana Neđe, koji je aprila te godine, kada su nas bili opkolili četnici u Hodbini, bacio bombu pod sebe, jer je više volio sam sebi da oduzme život nego da padne četnicima u ruke. Do Darinke se klatilo tijelo šesnaestogodišnjeg omladinca Ekrema Čurića. Objesen je i Muja Selimhodžić-Babić, partizan s kojim sam proveo mučne dane u konjičkom zatvoru juna četrdeset druge. Pored njih su visili Božo Skočajić i Tomo Kljujić, čija je zajednička smrt još više učvrstila i ujedinila građane Mostara.

U to vrijeme je bataljon, odvojen zaleđenim stranama, izgledao dalek, nedostižan. U stvari, umjesto jednog — Mostarskog bataljona, koji je kontrolisao teren između Nevesinja, Konjica i Mostara, februara četrdeset četvrte je formiran Mostarski odred sa svoja dva bataljona — Konjičkim i Mostarskim.

Nekoliko njemačkih i domobranskih bataljona je uzalud pokušavalo da u zimske dane uništi odred koji im je na komunikaciji Sarajevo — Mostar veoma otežavao saobraćaj, transportovanje trupa i materijala. Ljudi su samo u najvećoj nuždi sjedali u vagone — izbjegavali su da putuju noću —, mada su putnički vozovi rjeđe ozbiljno ugrožavani na pruzi.

Udarne grupe su vrebale vojne transporte. Zametele su borbu na otvorenoj pruzi i rijetko se vraćale praznih šaka. Ahmet Pintul, nekadašnji borac »carinske« desetine, u to vrijeme komandant Mostarskog bataljona, gotovo se bio »specijalizirao« za izvođenje akcija na željezničkoj pruzi.

U Mostaru nije bilo teško saznati za te diverzantske podvige, pogotovo za posljednju akciju Pintula i njegove grupe. Pošto su pretresli putnički voz, zaustavljen crvenim svjetlom »čuvara pruge« partizana — bivšeg željezničara, do samog praskozorja su očekivali bolji plijen. I — on je naišao. Njemački transport je srećno prešao preko eksploziva smještenog između šina nedaleko od stanice Brđana, gdje voz, zbog velikog uspona, ide brzinom slabijeg trkača. Ali Pintul sa svojom grupom nije htio da propusti plijen. Skočio je na jedan od posljednjih vagona, da bi ubrzo dospio do mašinovode. Za voz su se zakačili i drugi borci, i kompozicija je napokon stala. Nastalo je puškaranje, sukob nadhvata ruke. Nekoliko topova, sa mrtvima vojnicima, stroštašalo se u provaliju, a tridesetak vojnika je zarobljeno i potjerano uzbrdo.

Ubrzo je Pintul nesrećno poginuo. Pao je kraj mitraljeza, sa dvojicom drugova, pogoden mećima partizana koji su pratili grupu delegata iz Bosne u Crnu Goru. Koban nesporazum. Mostarci su računali da se bore protiv ustaša, a delegati da su naišli na Nijemce i domobrane. To su bili dani nove ofanzive njemačke i domobranske vojske na oslobođenu teritoriju, te se s tog pravca nije očekivala grupa naoružanih partizana. Pintul je otregnut od bataljona kada se to najmanje očekivalo, kao što je nešto kasnije poginuo i komunist Enez Orman, komesar čete, borac koji mi je svojim junackim držanjem u konjičkom zatvoru ulio snagu i samopouzdanje. Poginuo je u selu Česimu, u borbi sa četnicima u zatvorenoj pojati, kojom prilikom je ranjen i Meha Trbonja.

A onda je odred zadesila nova, teška nesreća. Bio je kraj aprila. Behar je bio okitio krošnje drveća kada su bataljoni, nošeni borborom sa daleko nadmoćnijim njemačkim snagama, bili primorani da pređu Neretvu i na nekoliko dana ostave tridesetak teških ranjenika i bolesnika u zabačenom zaseoku Grušći, koje je čuvao

vod partizana. Dolazak Nijemaca u to gorštačko gni-jezdo teško se mogao očekivati. Ali to što nisu mogli da učine Nijemci mogli su njihovi saradnici — četnici »vojvode« Remetića.

Sto trideset četnika se uhvatilo u koštač s vodom partizana, koji su punih šest časova odolijevali napadima bradonja. Jedanaest drugova, od osamnaestorice koliko ih je bilo u vodu, poginulo je braneći prilaze bolnici. Pred kućom, gdje su ranjenici sa strahom iščekivali ishod neravnopravne borbe, bivši partizan Cuca viknuo je ranjenom Beći Trbonji da se preda pozivajući ga imenom. Sa Bećom sam ležao u konjičkom zatvoru. Pošto je bio ranjen, odveli su ga u Sarajevo, a kasnije je uspio da pobegne i pridruži se bataljonu. Tu, pred bolnicom, nije ustuknuo. Ležeći ranjen iza kamena, posljednjom snagom je nanišanio i smrtno pogodio Cucu, glavnog organizatora podle urote koja se sručila na bolesne i ranjene partizane. Preko Bećinog tijela, i tijela drugih iz voda, četnici su upali među nepokretne druge. Četnički komandant Remetić je s pištoljem u ruci pobjednosno šetao između partizana.

— Milane Mićeviću, i tebi, evo, dođe kraj. Tebe ću, kao komandanta odreda, posljednjeg ubiti. A sada gledaj tvoju vojsku.

Dvadeset devet ranjenika i bolesnika je toga dana ubijeno u selu Grušči. Poslije pokolja u bolnici četnici su u okolnim pećinama otkrili i ubili još nekoliko partizana, među njima Olgu i Vinka Previšića, koji je, kao i Beća, uspio da pobegne iz sarajevskog zatvora i ponovo dođe u bataljon.

Bili su to i moji teški ožiljci. Mnogi moji najbolji drugovi su već bili mrtvi, rasuti po humkama širom Hercegovine. Zbog toga sam se, veoma obradovan, pozurio da nađem Husu Ormana i Esu Fejića, koji su se spustili u Mostar. Zatekao sam ih u dvorištu Esine kuće u centru grada, obučene i naoružane kao što to priliči borcima koji prvi u bunker upadaju.

Došli su po čudnim okolnostima. Odmah poslije njih u grad su stigli kuriri i saopštili da su dva nerazdvojna druga Husa i Esa, samovoljno napustili bataljon i otišnuli se u Mostar. Odmah, pošto je zbog nediscipline isključen iz Partije, zamjenik komandira čete, Husa, pozvao je Esu i predložio mu da napuste bataljon i krenu svojim putem. Namjeravali su da u gradu izvedu nekoliko akcija, prije svega da zarobe njemačkog pukovnika i zamijene ga za uhapšene drugove.

Kada im je rečeno da u Mostaru ne smiju, zbog represalija, na svoju ruku izvoditi akcije, odlučili su da u zapadnoj Hercegovini likividiraju dva jasenovačka koljača. Prije nego što su krenuli dva druga su se u dvorištu Esine kuće fotografisali sa oružjem. Ubrzo su, u selu Grabu, nedaleko od Ljubuškog, uspjeli da, boreći se u mračnoj sobi, likvidiraju ustaškog nadsatnika. Zatim su produžili u zapadnohercegovački partizanski odred, gdje je poslije nekoliko dana Esa postao komesar, a Husa komandir. Esa Fejić je poginuo neposredno uoči oslobođenja Mostara. Ustaški mitraljez, koji je bio u tornju crkve u centru Čapljine, otrgnuo je od porodice Fejića i njenog četvrtog člana, komunistu Esu, koji je već dotad izgubio tri brata.

U to vrijeme sam ponovo izvršavao kurirske zadatke — izvodio na oslobođenu teritoriju mnoge pojedince i grupe. To više nisu bile moje stare pješačke staze, provlačenje između bunkera na padinama Huma ili Veleži, po kamenjaru, kroz vrtače, kanale i potoke. Ilegalno kvartovsko rukovodstvo me je zaposlilo u velikom prehrambenom magacinu iz kog se raznosila hrana radnicima koji su za njemačku organizaciju »Tot« kopali boksitnu rudaču i proširivali puteve i rudarske jame u široj okolini Mostara.

Pored toga što su mnoge vreće i sanduci dospijevali do ilegalaca i partizanskih porodica, dragocjeni su bili novi putevi za prebacivanje Mostaraca u hercegovačke partizanske jedinice.

Kamion kojim sam raznosio hranu na okolna radi-lišta nije privlačio pažnju straža i postaja, putevi su mi bili otvoreni, jer je za volanom najčešće sjedio nje-mački vojnik. Tako su na teretnjaku koji je vozio Ni-jemac, na gomili vojničkih hljebova presjedjeli put od Mostara do Bune Zora Kešelj i ilegalni radnik u avija-tičarskoj uniformi, otisnuvši se zatim slobodnim stra-nama.

Taj put su upoznale i tri grupe zarobljenih Rusa, Poljaka, Rumuna i Amerikanaca, koje su vozili šoferi organizacije »Tot« Ibro Mesihović i »Buna«. Ostavio sam ih na Gubavici, u kamenjaru, u sigurnom ishodištu.

Mojim motociklom su prešli put od Mostara do Bla-gaja, do drugog kraja prostranog polja ispod grada, i drugarica Samokovlić i ilegalac Rifa Pavlović, koji me je i zaposlio u magacinu, pa i mnogi koje sam tek na tim stazama susreo.

Pet mjeseci sam proveo na putevima oko grada, u kamionu i magacinu, a zatim su mi u upravi saopštili da sam otpušten.

Tada sam već bio u braku sa Mizom. Ona je jedne noći gotovo u šali prihvatile ponudu za zajednički ži-vot. Za mene to nije bila razbibriga. Odmah sutradan doveo sam fijaker i svatove. I tako se Miza, s veselom družinom, našla, još ne shvatajući ozbiljnost tog puta, pred kadijom — i brak je sklopljen.

Vlado Mijan mi je saopštio da za novu akciju obu-čem domobransko odijelo i ponesem mašinku. Trebalо je da sa Mijanom, Omerom Šapuhom, Hamicom Arpa-džić, Esom Novom, Salkom Šukom i Zajkom Čustovićem učestvujem u jednoj ponoćnoj akciji u Kujundžiluku, u čaršiji pored Starog mosta. Naša udarna grupa je dobila zadatak da iz jedne radnje izvuče ogromnu kasu u kojoj je, prema obavještenjima, bilo oko dva-deset miliona kuna, veoma potrebnih narodnoj vlasti u gradu i na oslobođenoj teritoriji.

Te noći sam čuvaо strаžu na mјestu s kog se stepenice počinju spušтati prema staroj čaršiji. Moj zadatak je bio da nikome ne dozvolim da uđe u čaršiju.

Stajao sam naoružan kraj automobila za koji je svaki građanin znao da je vlasništvo komandanta grada Mostara, domobranskog satnika Alajbegovića. On je ranije ponudio saradnju ilegalnim radnicima grada, pa se njegov šofer, Šapuh, uveliko koristio njegovim automobilom sa vidljivom oznakom. Mada je u toj akciji automobil bio moja zaštita, ipak je svakog časa mogla da iskrne opasnost, da me policijski agenti zapaze u domobranskoj uniformi, o čemu se tada nije moglo mnogo razmišljati, jer za to nije bilo vremena.

Dok je Mijan sa grupom pokušavao da u radnji obije ogromnu, gotovo nepokretnu kasu, ja sam šetao, ne bez uzbudjenja, oko automobila i stepenica. I upravo kada je izgledalo da će se sve srećno završiti prema meni se — u namjeri da pređe Stari most — niz strmu uličicu spuštao njemački vojnik.

— Weg! — viknuo sam lako podrhtavajući kraj automobila.

— Wochin? — pitao je vojnik.

Šta da mu odgovorim? Nisam znao više ni jednu njemačku riječ, a Nijemac je očekivao odgovor.

— Marš... dalje! — viknuo sam koliko me je grlo nosilo i odlučnim pokretom ruke stavio do znanja ne-poželjenom gostu da produži glavnom ulicom. Nijemac se udaljio misleći, posigurno, da domobraska vojska u centru grada vrši hapšenja ili veću raciju, a ja sani, brišući znoj s čela, sve brže oblijetao oko automobila očekujući Mijana s kunama. Ali — ništa od miliona. U kasi su našli svega deset kuna i fotografiju neke prostitutke.

Akcija u staroj čaršiji je propala, ali je zato uspješno izvršena »konfiskacija« robe u bivšoj radnji Konfortija. Prozori radnje gledaju na muslimansko groblje, odakle sam, te noći, prišao i sa merdevina pilom

prerezao gvozdene šipke na jednom prozoru, a zatim se sa Mijanom i Vlatkom Ilićem uvukao u prostorije prepune štofovima. Kukurijekanje pijevaca zateklo nas je sa balama štofova u građevini na drugom kraju groblja, gdje smo ostavili robu do novog sutona. U toku dana, međutim, djeca su nas iznenadila. Mijan ih je zatekao u diobi štofova.

— To je roba za partizane, drugovi! — rekao im je Mijan, i djeca, od kojih su mnoga imala braću u partizanima, do noći su naizmjениčno čuvala stražu sve do mog dolaska, kada sam robu odnio na određeno mjesto.

Nije prošlo mnogo vremena do novog naređenja. Trebalo je da odmah krenem do Sene Skočajić, u Blagaj, dvanaest kilometara daleko od Mostara.

— Gdje je »Totovac«? — pitao sam Senu, koja je moj motocikl dočekala u dvorištu svoje kuće.

— Eno ga u šupi. Sjedi u buretu.

Nijemcu sam rukom pokazao da se ne diže, a Seni sam rekao:

— Ako ga večeras ne prebacimo na oslobođenu teritoriju, moramo ga ovdje likvidirati. Sada biraj: jedno ili drugo. Takvo sam naređenje dobio.

Nijemac je sjedio u buretu ne znajući da je njegova igra već bila otkrivena. On je radio u organizaciji »Tot«, gdje je, posredstvom nekih radnika partizanskih simpatizera, uspio da uspostavi vezu i izrazi želju da bi, kao borac sa španskog bojišta, rado otisao u partizane. Tako se i našao u odredu koji je vodio kurir Ala. Izjutra, kada je odred, pošto je prenociо u selu Rotimlji, krenuo prema oslobođenoj teritoriji, nedostajao je trideseti član kolone, »Totovac«. Ala je odmah o tome izvijestio organizaciju u gradu, gdje se istog dana ponovo našao i Nijemac. Vratio se u kuću iz koje je izšao iz grada i tražio da opet ode u partizane. Tada je prebačen kod Sene u Blagaj. Mada se pravdao da je zaspao i tako izgubio odred, on je već bio sumnjiv, opasan. Zbog toga je na oslobođenu teritoriju i upu-

ćeno pismo o njegovim sumnjivim putevima. U višem štabu je ubrzo položio račune. Bio je upućen po specijalnom zadatku Gestapoa.

Tih dana su u okupiranom Mostaru građani uveliko mobilisani za Narodnooslobodilačku vojsku. Odštampane su stotine potvrda u koje su upisivani ime i prezime pozvanih građana. Neki se nisu odazvali ili su odgovlačali da se odazovu, ali je većina prihvatile tu jedinstvenu mobilizaciju. Jednog mjeseca je izašlo gotovo stotinu građana. Pa i cjelokupna domobranska muzika. Tog popodneva su svirali bolesnicima u vojnoj bolnici, u južnom dijelu grada, a u prvi sutan su kuriri poveli muzičare sa instrumentima prema Velčići. Usataške vlasti su sutradan uhapsile trideset porodica, žene i djecu odbjeglih muzičara. Odveli su ih prema Jassenovcu, na gubilište. Grad je, ipak, i dalje slao nove odrede.

Jednu takvu grupu, kolonu od osamdeset domobrana, ispratio sam iz Hrvićeve kuće u Zaliku. Tridesetak Italijana, koji su, noseći pretovarene ruksake, svoje »dućane«, pjevajući prošli kroz grad — vodio je omladinac s baterijom u ruci. Baterijska svjetlost je raspjevanu grupu Italijana odvela na Mazoljice, zatim uz Velež. Samo se jedan od njih u posljednjem trenutku pokolebao. Izgubio se u vinogradima. Ostao je u gradu, ali nije prokazao one koji su njegovim drugovima omogućili da izadu iz grada. Na sličan način je izašla i grupa Poljaka.

Dvadeset deveta hercegovačka udarna divizija je već bila oslobođila Trebinje. Front se iz dana u dan primicao Mostaru. Upravo tih dana dobio sam poruku da hitno dođem u kuću Salke Kajtaza, bivšeg jugoslovenskog artiljerijskog narednika, vodnika, omalenog i uvijek ozbiljnog i kočoperenog Mostarca, zbog čega je i dobio nadimak »General«. On je od četrdeset druge držao voćarsku radnju i aktivno sarađivao s ilegalnim pokretom. Za novac je nabavljao oružje od domobrana

i žandara i obučavao omladince da rukuju oružjem jednom riječju, bio je jedan od onih saradnika na koje se moglo osloniti i od kojih se mogla tražiti pomoć. Najviše je saradivao sa mnom, ali se to naglo prekinulo iznenadnim nestankom »Generala«.

— Što plačeš? — pitao sam njegovu ženu, koja je bila moja rodica.

— Snašla nas je velika nesreća. Eno ga gore, u odaji. Htio je da izvrši samoubistvo.

»General« je ležao na krevetu, licem okrenut jastuku. Digao se zakrvavljenih očiju. Imao je bradu ka kvu dotad nije nosio. Pridižući se stavio je pištolj na sto.

— Dobro pogledaj: nisam ga ni kupio niti mi ga je ko poklonio. Ovo su mi dali Nijemci. Zašto su mi ga dali, je li? Pošteno ti kažem: dali su mi pištolj kao svom čovjeku, da ubijam partizane, ilegalne radnike.

— Budi određeniji! — rekao sam mu.

— Ti znaš da sam se prije mjesec dana naglo izgubio iz Mostara.

— Znam.

— I da sam dotad pošteno radio.

— I to znam. Da je drugačije bilo, ne bih ti ni dolazio.

— A onda sam upao u klopku, u njemačku špijunsku mrežu.

— Kakva te je špijunaža spopala, »Generale«?

I »General« je pričao. Poslije ubistva generala Šimića, komandanta domobranske divizije, koje je organizovao Gestapo, u Mostaru su — koristeći se time — Nijemci i policija organizovali raciju u kojoj je uhapšeno oko četrdeset građana. Policijac je upao i u radnju Salke Kajtaza, ali je vlasnik već bio umakao k svojoj sestri udatoj za prikivenog agenta Gestapoa, trgovca Hasaneffendića, koji danas sjedi u jednoj od susjednih ćelija na »mom« spratu.

— Znao sam da šuruje sa Nijencima, ali da je njihov aktivni saradnik saznao sam tek tada. On me je zadržao u svojoj kući obećavši mi da će sve urediti da ne dospijem u zatvor. Petog dana mi reče da, ipak, ništa nije mogao učiniti, ali mi je zato predložio da me sigurnim putem prebacim u Sarajevo k mojoj sestri. Pristao sam. Mislio sam — ostaću gore mjesec-dva, a zatim gdje dospijem.

— Mogao si se meni odmah obratiti. Otpremili bismo te na oslobođenu teritoriju — rekao sam tek koliko da nešto kažem.

— Sada i ja vidim da je tako trebalo da radim. Ali, šta sada mogu. Tada mi se činilo da je to najpametnije, a ispalo je zlokobno po mene. I tako, jednog jutra me je ubacio u automobil. Umjesto kod sestre dospio sam u neku kuću usred šume, negdje kod Blažuha, nedaleko od Sarajeva. Kada sam izišao iz automobila sve je bilo kasno. Bio sam iza žice.

Bio je to njemački diverzantski centar. Tu su se probisvijeti i drugi sumnjivi tipovi, među njima i šumari s nekih područja, osposobljavali za izvođenje diverzantskih akcija na oslobođenoj teritoriji.

— Deset dana su nas obučavali kako se postavljuju mine pod mostove, u zgrade, na puteve, kako se gađa iz blizine u različnim situacijama i položajima. Vježbao sam, a nisam mogao da se otrgnem jednoj jedinoj misli: sloboda je na pragu. Mostarski bataljon samo što nije upao u grad, a je se, eto, učim kako ću protiv njega tajno da ratujem. Pustili su nas, i ja sam, evo, došao kući. Trebalо je da nastavim posao u radnji, ali sada kao okupatorov saradnik. Dobio sam i tri stotine hiljada kuna. Evo ih. Iz kuće još nisam izlazio. Ženi sam odmah sve ispričao. Odlučili smo da o toj našoj nesreći obavijestimo tebe, a ti radi šta znaš.

— Tvoja priča, »Generale« ispadne kao špijunski film. Zapetljao si se u opasne mreže. Ne znam šta će s tobom biti. Pomoći ću ti koliko mogu. Jesi li na tom

kursu zapazio još nekoga iz Mostara i Hercegovine?

— Jesam. Znam ih devetoricu.

— Donesi papir i napiši njihova imena. To je tvoj prvi zadatak.

Ceduljicu sa imenima njemačkih diverzanata dobio je obavještajni radnik Vojo Osmokrović koji je duže vrijeme u Mostaru i njegovoj okolini objedinjavao akcije mnogih ilegalaca i partizanskih obavještajnih organa. Vojo se gotovo svakodnevno kretao gradskim ulicama, bez osobite bojazni da će ga domaće ustaše ili policija otkriti, pogotovo što se kretao u avijatičarskoj uniformi sa falsifikovanom legitimacijom. Njegova smionost odvela ga je do mnogih vojnih i drugih rukovodilaca u gradu, koji su, mada bojažljivo i neodlučno, prihvatali saradnju sa partizanskim obavještajcima. Tako je ranije angažovani komandir policije Filipović, sa nekoliko policajaca, žandara i više domobranksih oficira, bio prisiljen da napusti grad i ode prema oslobođenoj teritoriji.

Kako su se vojnici s petokrakim zvjezdama sve brže primicali gradu, spustivši se sve do Hodbine i na padine okolnih brda, odakle se pružalo polje na čijem se sjevernom rubu širio Mostar, obavještajci ilegalnog pokreta su se sve smjelije upuštali u akcije koje su ih vodile i do domobranksih generala, otvarajući nove punktove na svim stranama, čak i u domobranskoj obavještajnoj službi.

Tada je u grad donesen spisak palih boraca Mostarskog bataljona. Štab Trinaeste hercegovačke brigade, u kojoj su bili pretežno Mostarci, tražio je da Narodnooslobodilački odbor prije ulaska oslobodilačke vojske obavijesti roditelje o smrti njihovih sinova i kćeri. Malo ko je smogao snage da tih dana zađe u kuće iz kojih je poginulo po dvoje, troje, četvoro, čak i petoro ukućana.

Iz gradskih pregrađa njemačke haubice su već tukle potpuno primaknute položaje Narodnooslobodilačke

vojske, na kojima su se borci Dvadeset devete divizije i Osmog korpusa, sa artiljerijskim, tenkovskim i vazduhoplovnim snagama pripremali za posljednju, odlučujuću borbu za oslobođenje glavnog grada Hercegovine.

Udarne desetine, među kojima je bila i moja grupa, čuvale su mostove i važnije objekte u gradu. Likvidirale su nekoliko provokatora i agenata. Ali ni ustaše nisu mirovale. Tri dana uoči oslobođenja grada uhapšeno je četrdeset pet građana i strijeljano nedaleko od Sarajeva. Uhvaćen je i Vlado Mijan, ali je on ipak uspio da na Ivan-planini pobegne iz voza.

Grad je grozničavo očekivao svoju vojsku, svoju djecu, svoj bataljon. Zajedno s njim radosno sam podnosio kanonadu, mitraljeske snopove koji su šarali gradskim ulicama.

Naoružane udarne grupe, koje su uspjеле da sačuvaju mostove i važnije objekte do pristizanja partizanskih tenkova, pripojile su se dalmatinskim i hercegovačkim jedinicama i povele ih na vatrene tačke u gradu i okolini. Neprijateljska odbrana se raspala 13. i 14. februara, a njeni razbijeni dijelovi su se žurno povlačili dolinom Neretve prema Sarajevu.

Pošto je kod Starog mosta, koji je bio prekopan i nabijen njemačkim minama, dočekala borce sa petokrakama, moja udarna grupa se sporednim ulicama uputila u vojni logor u sjevernom dijelu grada, do gotovo ispraznjenih magacina.

Pucnjava se sve slabije čula, odmicala je dolinom Neretve, i grad je, napokon, s dubokim ranama koje je dobio u četvorogodišnjoj borbi protiv okupatora i domaćih izdajnika, utonuo u neko čudno zatišje, ali kao da je i dalje stajao na borbenom položaju. Zarobljeni njemački vojnici, ustaše i domobrani vukli su se ka zarobljeničkom logoru u južnom dijelu grada, a na mnogim poprištima žestoke borbe ležale su olupine topova i kamiona i poginuli neprijateljevi vojnici.

Tako sam doživio Mostar u noći oslobođenja, noć u kojoj se još mogao čuti poneki rafal, udaljeni topovski pucanj. Sutradan su kućne kapije i raširene ruke građana prihvatile borce opletene redenicima, nošene tenkovima, očekujući vijesti o svojim najbližima, o svojoj djeci.

Grad je puna srca dočekao svoju vojsku i svoja prva slobodna jutra. Ali rane su tek tada zakrvarile, bol se uselio u stotine mostarskih kuća. Smrt je širokim otkosima pokosila više stotina Mostaraca, mladost njezgovu. Iz kuće porodice Fejića poginula su četiri brata, iz porodice Balaća četiri brata, iz porodice Šarića četiri brata, iz porodice Borozana petorica braće... Tog prvog slobodnog praskozorja Mostar bi stravično izgledao da je, oplakujući svoju djecu, izvjesio zastave na pola kopinja.

Nisam plakao, nisam obišao ni porodice poginulih drugova, ali u grudima mi je bio splet crnih zastava. svila se tuga za poginulim Lacom, Ćimbom, Risom, Mladenom, Bućom, Esom, Pintulom, Tasom, za mnogim drugovima koji su me svojim poštenim i ljudskim djelom privukli i izveli na puteve borbe i žrtvovanja, na moju ratnu partizansku stazu.

Na mom posljednjem ratnom zastanku, u prvom predahu bez dima i baruta, na žalost, dočekaše me dvije bajonete, čelijske rešetke, udarci i suočenje s prvim zločincem Mostara, pedeset četiri zatvorska dana i noći koje provedoh među ustaškim i četničkim zločincima...

Ove noći, ovog aprila četrdeset pete, sa zavežljajem u ruci grabim opustjelim ulicama Mostara, koračam prema Donjoj mahali i svojoj kući. Prije nepun sat čelijska vrata su se otvorila i podoficir mi je naredio da uzmem sve što imam i idem kući.

— Oslobođen si, ispadaj! — ponovio je ključar gledajući me zbumjena, isprepadana.

Ispao sam iz zatvora bez riječi i obrazloženja mojih isljednika, bez odgovora.

Šta da kažem ženi, prijateljima, drugovima? Da raširim ruke i bespomoćno kažem: bio je to nesrećan nesporazum, zabuna, paklena spletka, začudujuća mržnja pojedinaca, onih koji su na svoj način shvatili vlast u ime koje su govorili, ratni zaplet u koji je mogao svako upasti, opeći ruke, narušiti vlastiti mir i spokojstvo.

Možda sam baš tako i govorio ženi i rodbini, prijateljima koji su se okupili, drugovima koje su Miza i moja sestra Ema pedeset i četiri dana preklinjali da mi pomognu, da svjedoče, da kažu makar jednu riječ.

Sutradan sam u Ozni ipak čuo poštenu, ijudsku riječ: uhapšen sam potpuno nedužan! Trebalо je da sve to zaboravim, rečeno je, da zaboravim kao ružan i neprijatan san, da ne istražujem grešnike, da se prihvatom novog posla — upravo u Ozni, jer će to biti najbolja potvrda potpunog povjerenja prema meni.

Možda je baš to — povjerenje — i odlučilo da prihvatom ponuđeni posao, da budem član obavještajne službe, obavještajac »Golub«, jer rat je još bjesnio, borba se nastavljava. Dobio sam pištolj i mašinku; vraćeni su mi mir i spokojstvo.

U međuvremenu je uhapšeni šef mostarske policije Mato Roko, pred nekoliko hiljada građana obješen na glavnom gradskom trgu Musali. Doveden je pod vješala kamionom. Ostao je da visi kraće vrijeme, popljuvan i žigosan. Uhvaćen je u oslobođenom Dubrovniku, svakako ne očekujući da će tako brzo okončati. On nije znao da ga je jedan od njegovih saradnika, Buhrudin Hadrović, prevodilac u Gestapou, koji je strijeljan, »otkucao«, da je otkrio njegovo sklonište u Dubrovniku pošto ga je kurir Ala Kreso nešto ranije vjeko izvukao iz okupiranog Mostara na oslobođenu teritoriju. Svoje posljednje jutro Roko je dočekao na

istom mjestu na kojem su ljeta četrdeset treće obješena dva mostarska skojevca.

Četiri mjeseca sam kao obavještajac »Golub« obavljao poslove, možda ne tako uspješno, jer sam se dva puta »dekonspirisao«, iz dana u dan gubeći volju za izvršavanje novih zadataka na mostarskim ulicama. Rat je već bio završen i »moje« neobradene bašte i zapuštene cvjetne lijehe oko vojnih logora sve snažnije su me privlačile i odvodile od obavještajnih zadataka i jutarnjeg raporta.

Ponovo sam imao svoja svježa praskozorja, svoje čokote loze i bukete cvijeća, modra krompirišta i kupusišta, svoje prijatelje i drugove, svoga sina. I svoju prvu partijsku knjižicu, koju sam izgubio »zbog ispoljene nediscipline« u akciji čišćenja škripara, jasenovačkih jamara, protiv kojih sam krenuo dobровoljno ljeta četrdeset sedme.

Crvena partijska knjižica vraćena mi je dvije i po godine kasnije, valjda zbog toga što mi je neopravданo i oduzeta, da bih je sve do danas, poslije sukoba sa nekim članovima partijskog biroa i napuštanja sastanka, zadržao samo za sebe, za svoju dušu, baš kao što čuvam i svojih pet ordena i medalja: Orden rada III reda, Orden za hrabrost, Medalju za hrabrost i dva Ordena zasluga za narod III reda. I moja žena Miza, komunista, nosilac »Partizanske spomenice 1941« takođe čuva svojih pet ratnih ordena. To su naša kućna, partizanska, ratna i poslijeratna znamenja, naše porodične priče.

Dakle, tako: sada imam pedest osam godina, penzioner sam, stanujem u svojoj kući, sa ženom i sinom studentom i veoma dobro znam šta je rat, šta znače bezbrižno jutro, smjela i poštena riječ, vrijeme zakonitosti i otvorenosti, bez uzurpatora vlasti, vrijeme lične čovjekove slobode.

P O G O V O R

Prije nego što su recenzenti zabilježili svoju riječ, nekoliko mojih prijatelja Mostaraca — koji o revolucionarnoj borbi grada i njegovog bataljona znaju upravo toliko da bi gotovo svaki od njih mogao da napiše po jednu knjigu o ratnom vremenu u kojem su se našli — pažljivo je pročitalo ovu moju knjigu, dajući na njenim marginama svoje primjedbe. Kada sam sve to pokušao da svedem u zaključak, pri tom zaobilazeći pozitivne ocjene, utvrdio sam da ima nekoliko podudarnih zapažanja koja su, rekao bih, vrijedna naše pažnje.

Gotovo većina primjedaba nosi obilježje dopune, to jest veoma jasno upućuju na to da bi mnoga naša šira saznanja o otporu grada trebalo uvrstiti u knjigu, dati joj i tu dimenziju, bogatiji sadržaj, atmosferu, prilike, dakle, opšte plime i osjeke Mostara na borbenom položaju. U tom smislu su i dopisana imena mnogih poznatih boraca grada, pretežno komunista i partijskih rukovodilaca, čitava pregršt dragocjenih podataka za potpuno sagledavanje revolucionarnog vremena o kojem se govori u ovoj knjizi.

Međutim, nije riječ samo o tome da je knjiga »Pred očima grada« tek prvi pripremljeni tekst iz edicije od deset knjiga o Mostaru i njegovoj borbi za slobodu, koliko će ih biti publikovano u sljedeće tri godine, već prije svega o tome da »glavni junak« ove knjige, vojni baštovan Muhamed Bostandžić, zvani »Trkač«, u trenucima svog gorkog monologa u mostarskom zatvoru,

februara i marta 1945, objektivno nije ni mogao da zna ništa više nego što je tada znao, ništa više nego što je znao o određenim sredinama, ljudima i prilikama u toku rata, tim prije što je za sve vrijeme rata bio i ostao vanpartijac, građanin koji je oslobođilačkom pokretu prišao iz ličnog poštenja i nošen opštim kretanjima revolucionarnog pokreta u okupiranom Mostaru. On je tek poslije rata saznao za mnoge istaknute drugove i rukovodioce iz ilegalnog pokreta grada, tek tada je mogao da odgonetne mnoge pojave i riješi upitnike, da stekne potpuniju predstavu o zbivanjima u kojima se i sam često nalazio, da sagleda sve komponente izvanredno pronicljivo organizovanog ilegalnog pokreta. Možda je u tom pogledu, mislim na slojevitost i neuhvatljive konspirativne virove besprijekorno organizovanog otpora u okupiranom gradu, najkarakterističniji slučaj — izdavanje partijske štampe u Mostaru, odnosno objektivne mogućnosti za saznavanje i stvarni položaj bilo kojeg aktivnog borca u okupiranom gradu.

Dovoljno je samo ovo poređenje: ako su jedino sekretari Mjesnog komiteta KPJ za Mostar ili Oblasnog komiteta KPJ za Hercegovinu za sve vrijeme rata znali o ilegalnoj partijskoj tehnici (koja je od 1940. do 1945. gotovo svaki treći dan štampala letke, biltene i brošure) samo toliko da njome rukovodi Mustafa Muštović Petko, a ni jedan od njih nije znao gdje je tačno smješten taj bunker, ako su čak i oni to ilegalno gnezdo vidjeli tek poslije rata (jer su tako nalagali surovi uslovi rata i gvozdeni zakoni konspiracije), onda je sasvim razumljivo što je vojni baštovan zapao u gotovo komičnu situaciju kada je u jednom trenutku želio da baci letak baš u dvorište svog komšije Peška, koji je 1941, po zadatku Partije, radi još bolje konspiracije, postao povjerenik ustaške vlasti u jednoj trgovачkoj radnji, što je u očima građana bilo jednak izdajstvu. To se, u stvari, i željelo postići, jer interesi ilegalne borbe bili su kudikamo važniji od trenutnih

reagovanja neupućenih građana i komunista. Dakle, jedan od hiljada neupućenih je bio i vojni baštovan, koji je smatrao da će svog komšiju »prevrtljivca« bar pobodro uplašiti ako mu u dvorište ubaci letak u čijem je zaglavlju pisalo: »Kuća u kojoj nema partizana ili koja ma u čemu ne pomaže našu narodnu vojsku — nesigurna je, sumnjiva ili neprijateljska«.

Otuda, eto, u baštovanovom monologu i nije moglo biti više činjenice. Možda je baš u tome i draž njegovog životopisa, njegove riječi između četiri zatvorska zida.

Pridržavajući se što je mogućno više tog baštovanovog životnog saznanja, autor teksta nije imao većih teškoća oko toga šta da iz Trkačevog monologa ostavi, a šta da izbaci, jer život je nametnuo priču, njen sadržaj, obim i njenu poruku, razumljivo, stilizovanu i kompoziciono prilagođenu osnovnoj radnji, preglednosti i jasnoći teksta. U stvari, opasnost se jedino krila u tome što sam i ja, poput prijatelja koji su mnogo šta što saznali poslije rata dodavali na margine rukopisa, opterećen dugogodišnjim istraživanjima i svojim saznanjima, potpunijim predstavama o mnogim događajima u izvjesnim trenucima mogao više da podlegne baš tom mom viđenju vremena o kojem govori Trkač, to jest da dodam i ono što vojni baštovan očvidno nije mogao da zna niti da dokuči. Uostalom, tu je opasnost u velikoj mjeri uvjetovalo i to što sam pred sobom imao bogatu dokumentacionu građu, posred ostalog i moje dvije brošure o Mostaru i njegovom bataljonu — »Tajna partijske ćelije« i »Bataljon u okupiranom gradu«. Jednom riječju, u ovom tekstu radnja je podređena baštovanovom viđenju vremena — Trkač priča o onome što mu je bilo dostupno da sazna, vidi ili čuje. On govori o Zlati Vuković, jer je cio grad znao za njeno junaštvo, o Raci Ivanišević isto tako, o Anti Zeleniki takođe, pogotovo zato što je s njima bio u bataljonu, zatim o vješanjima i ubistvima,

o opštim ratnim prilikama i nevoljama građana, ukratko — o svemu što se dešavalo pred očima grada. Kada priča o akcijama u kojima je neposredno učestvovao, kao što je bilo izvođenje odreda iz okupiranog grada, o zadacima koje je primao od Adema Buća, Mehe Trbojne, Muje Pašića i ostalih, baštovan je veoma određen, dokumentovan i iscrpan. Sve drugo — unutrašnji život i djelatnost Partije, ilegalnih rukovodstava u kvartovima, akcije mnogih ilegalaca i slično — njemu je ostalo nepoznato, možda je u najboljem slučaju to mogao da osjeti kao nagovještaj, pretpostavku, mogućnost.

Druge primjedbe se uglavnom svode na ovo: da li je vojni baštovan »tipičan borac« Mostara, da li je cjelishodno da se o jednom vanpartijcu napiše »cijela knjiga« kada već imamo »većih i zapaženijih boraca«, o kojima bi priča bila bogatija i društveno opravdanija, pa i na to da li je baštovan baš tako obrazovan, da li je sve to što priča mogao i da sazna, bez obzira na njegovu obdarenost i dramatičnost njegovog životnog puta. Ili još određenije: zašto da Trkač bude glavni junak dokumentarno-publicističke knjige o Mostaru. Mada su to bila usamljena mišljenja, ipak ih bilježim, možda ponajprije stoga da bih čitaoca podstakao na to da, pošto pročita knjigu, odgovori na pitanje: da li je Trkač zaista glavni junak knjige?

Ostavljam, dakle, čitaocu da donese ocjenu o tome da li je moje traganje za sudbinama pojedinaca, u ovom slučaju za sudbinom vojnog baštovana, u isto vrijeme pokušaj da posredno progovorim i o kolektivu, o gradu u ratnom vrtlogu, o revolucionarnoj sredini u kojoj je baštovan živio, borio se, stvarao.

Pored ostalog, mislim da se iz teksta veoma jasno vidi da je baštovan u tu borbu ušao velikim dijelom ponesen i oduševljen poštenim ljudskim djelom mnogih drugova i prijatelja, neke je upoznao prije rata a neke u ratu, među kojima ima i nekoliko narodnih heroja

— Hasan Zahirović Laca, Mustafa Čemalović Cimba, Ahmed Pintul, Rifat Frenjo, Mladen Balorda, Adem Buć, Enez Orman, Mehmed Trbonja, Leo Bruk, od kojih je samo Trbonja dočekao oslobođenje. Otuda on svoje simpatije i prijateljstvo prema drugovima ispoljava (poput mnogih Mostaraca) i na taj način što je za njega Mehmed — Meha, Ludvig — Luče, Alija — Ala, Esad — Esa, itd.

Ukratko: ja zaista ne znam da li je vojni baštovan tipičan borac Mostara, jer ja nisam birao »tipične« i »literarne« likove, ali znam da je ponikao i da se razvijao u mostarskom podneblju, u sredini u kojoj se, na primjer, mogao zbiti i ovakav događaj. Oktobra 1942. godine u Mostar je stigao Svetozar Vukmanović tempo, član Vrhovnog štaba, našao se među ilegalciima da bi upravo tu osjetio snagu i širinu antifašističkog pokreta, rezultat dugogodišnjeg djelovanja KPJ. Jer: ni omladinka koja ga je pratila od Sarajeva do Mostara, ni kurir koji je bio određen da ga odvede do Jablanice, ni omladinci koji su ga čuvali u gradu, ni majke koje su mu spremale postelju, ni omladinke koje su spremale trpezu, ni šofer koji ga je odvezao do Ostrošca — niko od njih nije bio član KPJ. Ili još preciznije: član Vrhovnog štaba, razlučen zbog zakašnjenja kurira (Omer Kević nosilac Spomenice 1941, živi u Mostaru), planuo je s vrata: »Zar tako, je li, član Partije i rukovodilac izvršava zadatke? Tebi nije mjesto u Partiji«. Tako je rekao Tempo, smatrajući da takve kurirske zadatke mogu izvršavati jedino komunisti. Međutim, on se ne malo iznenadio kada mu je kurir odgovorio: »Pa, druže, ja još nisam ni postao član Partije. Ja sam običan ilegalni borac Mostara«.

Takvi su, eto, bili »obični« borci Mostara, učesnici narodnooslobodilačkog pokreta koji su, neosporno, po uvjerenju, po svom djelu bili komunisti. Svaka ulica je dala desetine takvih boraca, mladih i starih, među kojima je bio i vojni baštovan. Živio je u gradu o kome

je i »Velika Župa Hum« 15. jula 1942. u paničnom strahu obavijestila »Opunomoćenika Ministarstva unutrašnjih poslova« u Sarajevu: »U Mostaru su nesnosne političke prilike. Mostar je, općenito rečeno, vulkan, kojemu je dostačna jedna iskra pa da se upali. Grad je zaražen komunizmom i zahvatio je najviše niži sloj pučanstva.«

Četiri mjeseca kasnije, 5. novembra 1942. javio se i Državni izvještajni ured iz Mostara: »Danas ujutro u čitavom gradu osvanuli su veliki protuosovinski nadpisi. Nadpisi se nalaze gotovo na svim većim kućama u gradu — jednakoj u središtu kao i na periferiji, tako da svugdje gdje se god okrenete možete čitati ove nadpise ... »Smrt fašizmu!«, »Živjeli partizani«, »Živjela Sovjetska Rusija!«, »Živio Tito!«. Nadpisa ima u tolikom broju da već ljudi hvata jeza gledajući na svakoj kući slova velika po jedan metar sa ovakvim sadržajem.«

Bili su to partizani nepokorenog grada koji su svojim akcijama primorali italijanskog okupatora u Mostaru da 19. februara 1943. godine izlijepi proglaš po svim ulicama i raskršćima grada: »U slučaju pobune ili sabotaže 300 osoba iz Mostara koje su zatvorene po koncentracionim logorima biće bezuvjetno strijeljano. Svaki koji bude zatečen, danju ili noću, da daje znakove iz kuća, ili da je u vezi sa osobama osumnjičenim za neprijateljsku djelatnost, biće odmah strijeljan. U izmjeni prijašnjih naredbi, redarstveni sat počinje od danas u 18 časova. Javni lokali moraju biti zatvoreni u 17 časova.«

Tri mjeseca kasnije, 6. maja 1943, mostarska policija je javila ustaškom ministarstvu: »Dana 5. ovog mjeseca u 19 sati odvedeni su po karabinjerima vlastom za Metković i dalje za Šibenik petnaest uhvaćenih komunista i komunistkinja, većinom članova mjesnog Skoja, koji su bili uhvaćeni u mjesecu siječnju ove godine... Pred njihov odlazak skupila se ispred

zgrade Sudbenog stola, gdje su bili zatvoreni, veća grupa građana, koju su stražari ove oblasti rastjerali. Grupa se je ova raspolijelila duž željezničke pruge sve do malte Čekrk na izlazu iz Mostara. Moglo je biti oko hiljadu osoba. Kad su uhvaćeni komunisti sjeli u vagon, počeli su pjevati pjesme«.

U takav grad su se — juna 1943. — zaista i mogli spustiti borci desetkovanih Mostarskog bataljona. Bilo je to vrijeme kada je grad postao partizanski bataljon, brigada, partizanska luka, uzmahnuti mač, neuništivo partizansko izvorište i ishodište. Ni vješala podignuta u centru grada, na Musali, u Liska-ulici, ni glasnogovornici na gradskim raskršćima koji su prijeteći objašnjavali šta će se desiti građanima koji čuvaju borce sa Sutjeske, ni plotuni pod kojima su ginuli borci Mostara, ni malodušnost pojedinaca, ni čvrste blokade gradskih kvartova, ni masovne racije — ništa nije moglo da spriječi građane da sačuvaju i otpreme borce na Velež-planinu, u svoj novi partizanski odred, ništa nije moglo da iščupa dušu i slomi gvozdenu volju grada koji je, uprkos svim krizama kroz koje je prolazila revolucija u Hercegovini, djelom Partije i Skoja održao kontinuitet organizovanog borca i u toku cijelog oslobođilačkog rata bio i ostao snažna revolucionarna oaza, politički i moralni oslonac razgaranja oslobođilačke borbe naroda Hercegovine.

U takvoj sredini, nema sumnje, vojni baštovan je i mogao da postane nosilac ordena, makar i sa gorkinu ožiljcima, jedan od boraca Mostara o kojima govori ova knjiga.

Beograd, 1. oktobar 1969.

Mensur SEFEROVIC

BILJEŠKA O PISCU

Mensur Seferović, potpukovnik JNA, rođen je 1925. u Mostaru. Član je Skoja i sekretar skojevskog aktiva u Učiteljskoj školi od 1941. Jedno vrijeme je proveo u koncentracionom logoru na Prevlaci u Bokokotorskom zaljevu i u logoru »Visco di Udine« u sjevernoj Italiji. Bio je borac i komesar čete u Mostarskom bataljonu 1944., a iduće godine politički komesar 1. bataljona 11. hercegovačke brigade. Završio je oficirsku školu i Višu pedagošku školu u Beogradu. Sada je odgovorni urednik edicije o našim ratnim brigadama.

Kao dugogodišnji vojni novinar i urednik, istoričar i publicist, pored većeg broja novinskih napisa objavio je i nekoliko publikacija: DRUGOVI IZ BATALJONA (»Narodna prosvjeta«, Sarajevo 1955), TAJNA PARTIJSKE CELIJE i BATALJON U OKUPIRANOM GRADU (»Oslobođenje«, Sarajevo, 1956. i 1957., ŠOŠA (»Svjetlost«, Sarajevo 1959), PROZIVKA NA TJENTISTU (»Veselin Masleša«, Sarajevo, 1961) i PARTIZANSKI KOLOPLETI (»Narodna armija«, Beograd, 1964). Za štampu je pripremio: VRIJEME RATNO MANOJLA MANOJLOVICA, JAVKE BEZ ODZIVA, BOSONOGLI BOMBAŠI i POD BIJELOM ZASTAVOM.

Za izdavača:
PERO KOVACHEVIĆ, direktor Informativnog centra
Mostar

Recenzija:
VASO GNJATIC, pukovnik JNA
IBRAHIM ELEZOVIC, pukovnik u penziji
FUAD SLIPIČEVIC, profesor

Jezička redakcija:
Dr ASIM PEKO

Naslovna strana i tehnička oprema:
ICO VOLJEVICA, slikar

Korektor:
RISTO MILICEVIC

Štampa:
Izdavačko preduzeće »Veselin Masleša, Sarajevo —
pogon štamparija Mostar

Tiraž:
4.000 primjeraka

Stampanje završeno januara 1970. god.

